

# YUSUF HAS HACİB VE KUTADGU BİLİĞ

Kemal YAVUZ\*

## Özet

Kâşgar ve çevresinde kurulan Türk devletlerinden biri olan Karahanlı Devleti (766-1212) zamanında kültür ve sanat faaliyetleri üst seviyelere çıkmış, Kâşgar bilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu dönemde Türkçe kaleme alınan eserler arasında Kutadgu Bilig'in Türk kültür hayatında ayrı bir önemi vardır. Bu eser, yazıldığı dönemden günümüze kadar etkisini göstermiş ve kendisinden sonraki müellifleri etkilemiştir.

Çalışmamızda ilk olarak Karahanlı Devleti'nin tarihi özet hâlinde verilmiş, daha sonra da Yusuf Has Hacib'in hayatı ve edebî kişiliği üzerinde durulmuştur. Bunu takiben Türk edebiyatında birçok edebî türün ilk örneğine yer veren Kutadgu Bilig ele alınmış ve çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Kutadgu Bilig'in Anadolu sahasındaki etkilerine örnek olarak Âşık Paşa, Gülşehrî ve Yunus Emre'deki benzer kullanımlar tespit edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Karahanlılar, Kâşgar, Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig.

## YUSUF HAS HACİB AND KUTADGU BİLİĞ

In the time of Karahanlı(766-1212), one of the Turkish states established in Kashgar and around, the activities of art and culture had risen to an advanced position; Kashgar had become an art and science

---

\* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.

center. In this period, among the works written in Turkish, Kutadgu Bilig has a very important role in Turkish cultural life. The work mentioned here has always been effective since its date of inception and has affected the other authors in the following years and ages.

In this paper, first of all, the history of Karahanlı State is summed up, and then the life of Yusuf Has Hacib and also his literary profession are considered. Later, Kutadgu Bilig, which is a work including the initial samples of many literary genres in Turkish literature, is discussed and analyzed from various aspects. In the works of Âşık Paşa, Gülşehrî and Yunus Emre, similar usages are stated as an example of the effects of Kutadgu Bilig in the Anatolian sphere.

**Key Words:** Karahanlılar, Kasghar, Mahmud of Kasghar, Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig.

Doğu Karahanlılar bölgesinde Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*, Türk edebiyatı, Türk dili ve Türk kültürünün en önde gelen eseridir. Bu eser 1069-1070 yılında Kâşgar'da yazılmıştır. Kâşgar Karahanlılar'ın başşehridir. Karahanlılar tarihine bakıldığında, bu devletin kurucularının soy itibarıyla Efrasiyap (Alper Tonga)'a dayandığı görülür. Bu itibarla kaynaklar haklı olarak, devletin adını Karahanlılar olarak değil Türk Hakanlığı şeklinde verirler. Bu açıdan bakılınca Türk Hakanlığı, Uygurların değil, hâkim olduğu bölgeler itibarı ile de Gök-Türk ve Türgişlerin bir devamı durumundadır.<sup>1</sup> Devlet 766 yılında kurulmuş ve 840 senesinde varlığını iyice ortaya koymuştur. 921 yılında tahta çıkan Buğra Han ile İslâmiyet'i kabul ederek yeni bir inanç dünyasına açılmıştır.

Karahanlılar sülalesinde İslâmiyet'i ilk önce kabul eden Satuk Buğra Han (896-955) 25 yaşında Kâşgar'ı ele geçirerek Buğra Han unvanını aldı.<sup>2</sup> Bu ilk Müslüman Türk hükümdarı hakkında ne yazık ki pek fazla bilgiye sahip değiliz. Onun hayatı da diğer bazı Türk büyüklerinde görüldüğü gibi menkıbeler içinden gelir. Türk milleti onu da kendi hayalindeki yerine koymuş ve buna göre yaşatmıştır. Onun hakkında bildiklerimiz, Sasani devleti hanedanına mensup olan Nasr'ın Karahanlılar'a sığındığı ve bu şehzadenin tesiri ile daha on iki yaşında iken İslamiyet'i kabul ettiğidir. Satuk Buğra Han zamanında pek çok Türk boyu İslamiyet'i kabul etmiştir. Bazir Arslan Han oğlu Satuk önce, Müslüman olan bir kısım hanedana mensup kimselerin yardımı ile, Tabgaç

<sup>1</sup> Ömer Soner Hunkan; *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1947, s. 74-79 ve 411.

<sup>2</sup> Ömer Soner Hunkan; *age.*, s. 121.

Balık ve Atbaşını ele geçirdi. 921 yılında Kâşgar'a yürüdü ve amcasını bertaraf ederek bu şehri fethetti ve Buğra Han unvanını aldı<sup>3</sup>. Satuk b. Bazir, Ordukent diye de anılan bu şehri hükümet merkezi yaptı. Bundan sonra Kara Han unvanını kullanan Satuk Buğra Han, devletini genişletmeye devam etti ve Kuzey'de bulunan Kuzordu (Balasagun)'ya kadar hemen her yeri idaresi altına aldı. Balasagun önemli bir şehir olduğundan Karahanlılar tarafından ikinci bir merkez kabul edildi. Satuk Buğra Han 955'te ölünce Artuç'a defnedildi<sup>4</sup> ve tahta oğlu Baytaş Arslan Han Musa (955-960) oturdu.<sup>5</sup> Balasagun bu zamanda tam olarak ele geçti. Satuk'un diğer oğlu İlig Tonga Süleyman ise Taraz ve Kâşgar'da idi ve Samanîler ile ilişkilerini sürdürüyordu. Bu hükümdar batıya olan hareketlerini ilerletti ve Maverâünnehr'e akınlarda bulundu. Genişlemelerini batıda da sürdüren Karahanlılar Özkent'in yanında Semerkand'ı almışlar ve burayı hükümet merkezi yapmışlardır. Semerkand hükümet merkezi olmasına rağmen, Balasagun önemini korumuştur. Kuzordu, Kuzuluş, Kuzbalık adları ile de anılan Balasagun bölgesinde Türklerin yanında Soğdlular da yaşıyorlardı.<sup>6</sup>

Baytaş Arslan Han Musa'nın saltanatından sonra yerine oğlu Arslan Han Ali geçti. Ancak bu olayın tarihi kesin olarak belli değildir ve bu hükümdarın faaliyetleri kesin şekilde bilinmemektedir. Ocak 998 tarihinde ölünce Kâşgar'a defnedilmiştir.

Balasagun ve Kâşgar önemli merkezler olarak varlıklarını korurken batıda Semerkand'ın yeni bir merkez olarak seçilmesi Türk boylarının batıya olan akışını hızlandırdığı gibi bunların Karahanlı devletine bağlılığını da mecburi hale getirmiştir. Ayrıca Samanoğulları devletinin zayıflaması Karahanlı hâkimiyetinin kuvvetlenmesine de yol açmıştır. Arslan Han Ali döneminde Karahanlılar'ın batıdaki faaliyetleri İlig Tonga Süleyman ve onun oğlu Buğra Han Harun tarafından idare edildi. Hatta bu hükümdar Maverâünnehr'in yerel yöneticileri tarafından davet edildi. Harun, Samanoğulları'nı yenerek Mayıs 992 yılında Buhara'ya girdi ise de hastalanarak geri çekilmiş ve Kâşgar'a dönerken Ağustos 992'de Kuçkârbaşı denilen yerde vefat etmiştir.<sup>7</sup>

Bundan sonra yönetimi ele alan sert, cesur ve niyetlerinde ısrarlı ve kararlı olan Nasr bin Ali (994-998) Maverâünnehr'e yöneldi. Karahan Ali'nin doğuda İslâm dışı unsurlarla yaptığı savaşta yanarak ölmesi üzerine, büyük oğlu

<sup>3</sup> Ömer Soner Huncan; age., s. 120-121.

<sup>4</sup> Reşid Rahmeti Arat; *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. X. / Ömer Soner Huncan; age., s. 124.

<sup>5</sup> Ömer Soner Huncan; age., s. 124.

<sup>6</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. X.

<sup>7</sup> Ömer Soner Huncan; age., 138.

Ahmed Balasagun Türk Hakanlığı tahtına oturdu (998). Tonga Tegin unvanını taşıyan kardeşi Nasr bin Ali de başarıları ile durumunu güçlendirdi. Özkend'i merkez edindi ve Karahanlı Türk Hakanlığı'nın batıdaki faaliyetlerini yönetti. Kardeşlerinden Cafer Tegin'i Buhara'nın ve Tegin Han'ı da Semerkand'ın başında bıraktı.

İlig Nasr (998-1013), 23 Ekim 999 tarihinde Pazartesi günü Buhara'ya girdi ve imaret sarayına yerleşti. Samanî hanedanı üyelerini tutuklatarak Özkent'e gönderdi. Samanîlerin son hükümdarı Abdülmelik burada ölünce devlet de kendiliğinden ortadan kalktı. Ancak aradaki mücadeleler bitmedi. Samanîler'den İsmail'in komutan seçtiği Hacib Arslan Yâlû başarılı girişimlerde bulundu ve Cafer Tegin ile Tegin Han'ı perişan etti. Bu durum karşısında Karahanlı Türk Hakanlığı'nın batı sorumlusu İlig Nasr tekrar sefere çıktı. Semerkand ile Buhara'ya yeniden hâkim oldu (1000-1001) ise de sonradan yenildi. Fakat yılmadan mücadeleye devam etti. Son olarak Samanî Muntasır'ı kuşattı ve adamlarını Özkend'e gönderdi. Bu arada Gazneliler de ortaya çıktı. Nihayet Samanî hanedanının son ferdi olan ve İlig Nasr'ın elinden kurtulan Muntasır, Gazneli Mahmud'un adamlarından olan Ebu Abdullah Mahruy tarafından öldürüldü (Ocak 1005). Karahanlılar böylece batıya yayıldılar. Türklerin İslam dinine olan katılımları gitgide arttı. Abbasi hilafeti ile karşılıklı olarak birbirlerini tanıdılar. Fakat Karahanlı Türk Hakanlığı bölgenin tek hâkimi olamadı. Bu durumda devrin siyasi işlerine Gazneliler de karışmış oluyordu. İki taraf aralarında sıhrî münasebet kurdular. İlig Nasr kızını Sultan Mahmud'a verdi ise de aradaki mücadeleler kesilmedi. Horasan bölgesi Gazneliler'de kaldı. İlig Nasr hayatının sonuna yaklaşmıştı. Böyle olmasına rağmen, bölgenin zaptı için hazırlıklara başladı. Togan Ahmet Han (998-1018) ile Kadır Han Yusuf b. Buğra Han'a yardım çağırılarında bulundu ise de hastalandı ve 1013 yılında vefat etti. Ardından Karahanlı ülkesinde nüfuz kavgaları baş gösterdi. Sultan Mahmut, Kadır Han'ın Balasagun'da tahta çıkmasına yardımcı oldu. Gazneliler Maverâünnehr'in güneyindeki yerlere hâkim oldular. Bu iki devlet arasında kız alıp vermek suretiyle barış sağlanmışsa da zaman zaman savaşlar da yapıldı; ancak bu çarpışmalar aralarındaki ilgiyi değiştirecek kadar önemli olmadı.

İlig Nasr'ın ölümü üzerine Mansur bin Ali duruma hâkim oldu. Fakat kısa zaman sonra Togan Ahmet Han üstünlük sağladı ve onu bölgesinden mahrum etti. Sonra bu yerler İlig Muhammet bin Ali'ye geçti. Mansur bin Ali mücadeleyi bırakmadı, gitgide güçlendi ve Ahsikent, Hocend ve Taraz'da kendisini "Arslan Han" ilan etti (1015). Balasagun'u topraklarına kattı (1016). Semerkand ve Buhara Togan Han Ahmed b. Ali'nin elinde kaldı. Ancak o da 1018 yılında vefat etti. Bu hadiseden sonra Arslan Han Mansur b. Ali (1015-

1025), Kadir Han Yusuf'un hâkim olduğu Kâşgar, Yarkend ve Hoten'i de içine alan Doğu Türkistan dışında kalan bütün illerde metbu tanındı.

Karahanlılar'ın kendi aralarında görülen anlaşmazlıklar merkezin zayıflığından kaynaklandığı için, Batı Türkistan'a müdahale edilemedi. Sonunda Maveratünnehr'in hâkimiyeti Gaznelilerin Selçuklularla olan mücadelesinin ortaya çıkardığı fırsat sebebi ile 1039 yılında Nasr (ö. 1013)'in oğlu İbrahim Börü-Tigin'in (ö. 1068) eline geçti. İbrahim'in ölümünden sonra Melikşah (ö. 1092) Semerkand'a sefer yaptı; İbrahim'in oğlu Şemsülmülk (1068-1080) de Selçukluları metbu tanıdı.<sup>8</sup>

Batı Karahanlıların bu durumunu fırsat bilen Yusuf Kadir Han'ın (ö. 1032) oğulları Tuğrul ile Harun, Şemsülmülk'ün üzerine yürüdüler, sonunda Doğu ve Batı Karahanlılar arasında Hocend hudut kabul edildi. Şemsülmülk hayatının sonuna doğru kulunç hastalığına yakalandı ve 1080 yılının Haziran-Temmuz aylarında vefat etti.<sup>9</sup>

Şemsülmülk'ten sonra başa, şairlerin dostu ve koruyucusu olan Hızır b. İbrahim (ö. 1081) ve oğlu Ahmed (ö. 1095) geçti. Ahmed Han bin Hızır zalim bir hükümdardı. Sonunda Kasan hâkimi Tuğrul Yınal Bey tarafından boğdurularak öldürüldü.<sup>10</sup>

Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı Karahanlılar olarak, Nasr'ın faaliyetleri sonunda ikiye ayrılmıştır. Yusuf Kadir Han'ın 1032 yılında vefatından sonra Süleyman Arslan Han Bugra Tigin (1031-1058), Kâşgar, Balasagun ve Hoten hâkimi idi. Mahmud Buğra Han Yagan Tigin Taraz (Talas), İsbicâb ve Şaş (Taşkend)'ta; Tuğrul (ö.1075) ile Harun (ö.1103) da Özkend'de hâkimiyet kurdular. Süleyman Arslan Han dindar bir hükümdardı. Devrinde Kâşgar'ı huzurlu ve önemli bir sığınak haline getirdi. Müslüman olmayan Türk boyları arasında İslamiyet'in hızla yayılmasında büyük rol oynadı. Ülkesi güven içinde idi. Taraz, Şaş ve İsbicab'ı kardeşi Muhammed'in elinden aldı ise de sonra ona yenildi ve 1057-58 yılında boğularak öldürüldü. Ülkenin başına İbrahim b. Muhammed (1057-1062) geçti. Ancak memleketin tamamına hâkim olamadı. Çıkan kargaşalar Tamgaç Han Hasan bin Süleyman'ın başa geçmesi ile son buldu. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* adlı eserini bu hükümdara sundu. Bunun ve babası Süleyman Arslan Han'ın bilime ve bilim adamlarına karşı gösterdiği yakınlık ve verdiği önem pek çok âlim ve sanatkârın Kâşgar'da toplanmasına yol açtı. Kâşgarlı Mahmud Tamgaç Han Hasan'ın yeğeni idi ve eserini onun devrinde yazdı. Mahmud bin Hüseyin'in Türk ülkelerinde seyahatlere çıkması

<sup>8</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. XIV.

<sup>9</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 298.

<sup>10</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 305.

hanedan içindeki kıyımlardan ileri geliyordu. Gerçekten babası Hüseyin bin Muhammed üvey annesi tarafından tahttan indirilmiş ve çocukları takibata uğramıştı. İşte bunlar arasında Kâşgarlı Mahmut da vardı.<sup>11</sup> Saltanatının son dönemlerinde Batı Karahanlı bölgesi Selçukluların eline geçince, Tamgaç Han Hasan da Selçukluların himayesine girdi ve Melikşah'ı metbu tanımak zorunda kaldı. Tamgaç Han unvanını taşıyan son Karahanlı hükümdarı bu oldu. Arslan Han Süleyman'ın oğlu olan Tamgaç Han Hasan 1103 yılında ölünce yerine oğlu Ahmet geçti. Bundan sonra sırası ile, Han İbrahim (1128-1160), sonra oğlu Arslan Han Muhammed (1160-1180), onun oğlu Arslan Han Yusuf (1179-1205) geçti. Bundan sonra Arslan Han Yusuf'un oğlu Muhammed, Doğu Karahanlıların son hükümdarı olarak, 1204 yılından 1212 yılına kadar yedi sene hüküm sürdü. Böylece Doğu Türk Hakanlığı tarihe karışmış oldu.<sup>12</sup>

Batı Türk Hakanlığında ise, Ahmed b. Hızır'dan sonra, sırası ile, Mesud b. Muhammed (1095-1097), Süleyman Tegin b. Davud Köç Tegin (1096-1097), Mahmut Tegin (10976-1098), Kadir Han Cibril bin Ömer (1098-1102), Arslan Han Muhammed bin Süleyman (1102-1130), Kılıç Tamgaç Han Hasan b. Ali (1130-1131), Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Süleyman (1132-1135), Hakan Mahmud b. Muhammed (1135-1141), Tamgaç Han İbrahim b. Muhammed (1141-1156), Tamgaç Han Mahmud b. Hüseyin (1157-1158), Çağrı Hasan b. Ali (1160-1167), Arslan Han 1169-1170), Kılıç Tamgaç Han Muhammed b. Mesûd (1170-1179), Kutluk Bilge Han Abdülhâlık b. Hüseyin (1178-1179), Kılıç Tamgaç Han İbrahim b. Hüseyin (1178-1204) hüküm sürdüler. İbrahim'in oğlu Osman, Batı Türk Hakanlığı'nın son hükümdarı oldu.<sup>13</sup> Ancak Harzemşahların Maverâünnehr'in tamamını ele geçirmeleri sonucunda Karahanlıların bu son hükümdarı da tahttan indirildi ve 1213 yılında öldürüldü.<sup>14</sup>

### Yusuf Has Hacib'in hayatı ve edebî kişiliği

Doğu Karahanlı devletinde başa geçen hükümdarların hayatlarına bakınca *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacib'in bunlardan Hasan b. Arslan (ö. 1103) ile babası Buğra Tigin Süleyman Arslan (ö. 1058) devirlerinde yaşadığı görülür. Arapça bir mahkeme belgesinde Hasan Han ile ilgili olarak; *yüce, ulu, ilahî kudretle desteklenmiş, muzaffer ve galip padişah, dinin şerefi, kahir*

<sup>11</sup> Omeljan Pritsak; "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası*, cilt X, 1951-53, İstanbul 1953. / Ömer Soner Huncan, age., s. 401.

<sup>12</sup> Ömer Soner Huncan; age., s.492.

<sup>13</sup> Ömer Soner Huncan; age., s. 491.

<sup>14</sup> Ömer Soner Huncan; age., s. 383.

*devletin kurucusu, üstün ve nurlu milletin delili, pak ümmetin sığınağı, Müslümanların kurtarıcısı şark ile Çin'in hâkimi, müminlerin velisi ve emiri olan Allah'ın halifesinin güzidesi Hakan Tavgaç Kara Buğra Hakan Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Hakan* diye bahsedilmiştir.<sup>15</sup> İşte bu hükümdar, Kâşgar'da tahta çıktıktan sonra, padişahlığının onuncu yıllarında Doğu Türkistan'ın Müslüman eyaletleri ile kuzeyde bulunan Balasagun ve Taraz bölgelerini idaresi altına almış meşhur bir hükümdar olup hüküm sürdüğü yerlere sükûnet ve huzur gelmiştir. Batıda cereyan eden Selçuklu Gazne ve Selçuklu Batı Karahanlıları bir de Karahanlıların kendi aralarındaki mücadeleleri, devrin âlimlerini Kâşgar'a yönlendiriyordu. Bu sebeple Kâşgar ve civarı bilginler ve düşünürler için bir sığınak yeri hâline gelmişti. Bu bölgeye gelen âlimler sayesinde pek çok eser yazıldı. Ayrıca Kâşgar bölgesinde yetişen, Türk illerini gezerek meşhur eseri *Divanü Lugati't-Türk*'ü yazarak 1073-1074 yılında tamamlayıp 1077'de Bağdat'ta halife Muktedî'ye (467-487/1074-1094) sunan<sup>16</sup> Kâşgarlı Mahmud da bunlar arasında idi. Tamgaç Bugra Kara Han'ın yeğeni olan Kâşgarlı Mahmud'un Bağdat'a gelmesi takip edilmesi sebebi ile olmuştur.<sup>17</sup>

Yusuf Has Hacib, Balasagun Kuzordu'da doğmuştur. Asil bir aileye mensuptur. Eserinden anladığımıza göre ilim ve erdemler sahibidir. İnanmış bir Müslüman olarak dinin emirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. O bütün bu yönleri ile toplum içinde sayılıp sevilen bir şairdir. *Kutadgu Bilig* adlı eserini elli yaşlarında yazmağa başladığı göz önüne alınırsa şairin, 1015-17 yılları civarında doğduğunu söylemek mümkündür. Eserini her ne kadar on sekiz ay gibi bir zamanda yazarsa da, böyle bir eseri yazmak için bir hayli hazırlıklı olmak lazım geldiğini bilmek gerekir. Bu itibarla Yusuf aldığı tahsilin yanında, toplumu gözlemleyen, devrinde olup bitenleri hakkıyla anlayıp çare bulmaya çalışan bir kimse olarak karşımıza çıkar. Bütün bunların yanında Doğu Türkistan'ın nüfus yapısı, toplumdaki dinî durum, İslamiyet'in yanında Budizm başta olmak üzere öteki dinlerin ve bu dinlerde bulunan insan topluluklarının durumu ve bunların kendi aralarındaki mücadeleler de ona yabancı değildir.

Eserinden öğrendiğimiz kadarıyla her türlü bilgiyi edinmek, okumak, yazmak, güzel yazı, sanat, belagat ve bütün diller ile alfabeleri bilmek, şiir yazmak, çeşitli ilimlerle uğraşmak, insan topluluklarının hayatlarını gözden geçirmek, mesleklerle ilgili durumlar ve bunların özellikleri, tıpla ilgili bilgiler yanında hesap ve hendese öğrenmek, astronomi ilmine vâkıf olmak, hatta rüya tabirinden tutun da şairlerin toplumdaki durumuna kadar hemen her konuya

<sup>15</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. XVIII.

<sup>16</sup> Mustafa S. Kaçalın; "Dîvânü Lugâti't-Türk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1994, s. 447.

<sup>17</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 401 / Reşid Rahmeti Arat; age., s. XIX.

eserinde yer vermesi Yusuf'un bilgisinin ve görüş açısının genişliğini ortaya koyar. İşte Yusuf bütün bunlara dayanarak *Kutadgu Bilig* gibi bir eseri on sekiz ayda kaleme almış ve Türk dilinin büyük bir abidesini ortaya koymuştur.

Yusuf bir edebî zevkin de sahibidir. Türk milletinin asıl yapısını görüp bilmesi, devrinde sayılan ve itibar edilen bir kimse olması sebebi ile hemen her kapı kendisine açılmıştır. O bu yönü ile Türk sosyal yapısının iç kısmı üzerinde durmaktadır. Yine eserinden anlaşıldığı kadarı ile Türk milletinin tarihine, edebî ve fikrî verimlerine vâkıf bir şair olarak yeri geldikçe bunlardan istifade etmektedir. Hayatına baktığımız zaman Taraz'da hüküm süren Hasan b. Buğra Tigin Süleyman Arslan Han'la bir münasebetinin bulunduğunu da belirtmek gerekir.<sup>18</sup> Bu sebeple Yusuf gençlik yıllarından başlayarak Türk devlet teşkilatı içinde önemli görevlerde bulunmuş ve tecrübe sahibi olmuştur. Yusuf'ta gözlem ve tecrübe vardır. O buna dayanarak toplumu meydana getiren bireyler ile bunların toplumdaki yerlerini ve görevlerini belirtme yoluna gitmiştir. Şair bu bakımdan kendini mesul hisseder. Onun birlik ve toplayıcılık yönü ağır basar. Zaten niyeti insanları iyiliğe ve doğruluğa, kısaca İslâmî, insanî değer ve meziyetlere yönelmektir. İşte bu sebeple *Kutadgu Bilig* sadece devletin başında bulunan idareci sınıfa değil, bütün tebaaya hitap eden bir eserdir. Yusuf'un asıl hedefi hükümdar ise de onun gibi olmasını istediği halk da buna dahildir. Zaten eserinde halk sınıflarının da kademe kademe yükselmesi ile memleketin daha iyi olacağını bildirmektedir.

Yusuf kitap tertibinden tutun da eserinde yer verdiği hususlar bakımından da ilktir ve öncüdür. Manzum mektup türü Türk edebiyatında Yusuf ile başlar. Yine o ilk vasiyette bulunan ve ilk öğüt veren şairdir. İçinden çıktığı milleti geçmiş ve devri ile tarayan, süzen geleceğe gönderdiği sözlerde en iyi şekilde kullanan ve yol gösteren bir sanatkârdır. Geniş kültürü ve hayat görüşü ile ince zevki ve tasvir gücü yanında, Türk dilini, Türk tarihini, Türk edebiyatını ve Türk cemiyetini iyi bilmesi ve tanınması sanatının dayandığı ana temeller olmuştur. Hatta tasvir yönü ile dikkat çeker. Onun tabiata bakışı, her bir varlığı bütün en ince ayrıntılarına kadar ortaya koyuşu, dikkatinden ileri gelmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda bu tasvir gücü Gülşehri'de görülecektir.<sup>19</sup> Bir de onun zahit anlayışı,

Kelir bolsa dünya köngül bamasa

Barır erse agrıp kaşın tügmeşe

<sup>18</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. XXIII.

<sup>19</sup> Kemal Yavuz; Türk Edebiyatında Mesnevi'den İlk Tercüme Hikâyeler ve Bazı Dikkatler, *Uluslar arası Mevlâna Bilgi Şöleni, 15-17 Aralık 2000, Bildiriler*, Ankara 2000, s. 355-381.



Kalı üstese elgi arzu öze

Özini tutunsa köngül til tüze<sup>20</sup>

beyitlerinde görülür. Aynı durum Gülşehrî’de de vardır.

Herkese hitap etmesi, anlaşılır ve herkesin konuştuğu bir dil kullanması ayrıca dikkat çeken tarafıdır. Eserine bakıldığı zaman devrin Türkçesi Yusuf’un ağzında en güzel şekilde dile gelir. Yusuf Türk dilinin de ustası durumundadır. O bu hâle gelinceye kadar halkın değer verdiği bahşı ve ozanlarının, kamlarının sesini de gönlünde duymuş, ruhunda eritmiş ve dilinden dökmesini bilmiştir. Onun, bu bakımdan incelendiğinde dinî terimlerde bile çok dikkatli olduğu görülür. O devirde Türklerin İslamiyet’e girmesi çok yeni iken bile Yusuf, Arapça ve Farsça kelimeleri en az seviyede kullanmış, hatta dinî terimleri bile Türkçedeki şekli ile karşılamıştır. O bu şekilde davranmakla Budist Uygurlara karşı da bir üstünlük sağlamış ve İslamiyet’i en iyi şekilde onlara tanıtmaya yoluna da gitmiştir. Fuad Köprülü; *Dil bakımından Kutadgu Bilig Arap ve Acem kelimeleri ile doludur. Türklerin, Acemlerle olan eski münasebetleri ve yeni dinin kendisiyle beraber birçok mefhumlar ve onları ifade edecek yeni kelimeler getireceği düşünülürse, bu fazlalık o kadar çok görülmez demektir.*<sup>21</sup> Bu açıdan bakınca Yusuf’un kullandığı kelime sayısının üç bin civarında olduğunu yayımlanan *Kutadgu Bilig İndeksi*’nden anlıyoruz. Buradan aldığımız bilgilere kendi eklemelerimizi de katarsak, Yusuf üç bin yüz doksan kelime içinde 420 Arapça ve 86 da Farsça kelimeye yer vermiştir. Bu da onun, Köprülü’nün düşüncesinin aksine, Türkçeye ne kadar güvendiğinin, halkın diline ne derecede önem verdiğinin bir delilidir. Hakanından en aşağıdaki çobanına kadar herkesin anladığı bu Türkçe, İslam öncesi Türk dilinin de gücünü göstermekte ve zengin bir edebiyatın varlığını haber vermektedir. Eğer öyle olmasa idi *Kutadgu Bilig* gibi bir eserin yazılması gerçekleşmezdi. Hakikaten Orhun abidelerini takip ederek gelirse, Arat’ın belirttiği gibi, muazzam bir Uygur Türk edebiyatının varlığından da bahsetmek gerekir.<sup>22</sup> İşte Türklük İslam inanç dairesi içine girerken dili ve edebiyatı ile beraber gelmiştir. Bu dil, yalnız Budist çevrelerde değil Brahma, Mani, Burkan gibi şiir mahfillerinden sonra, İslamî bir mahfile ulaşmış ve *Dîvânü Lügati’t-Türk*’ten öğrendiğimiz kadarıyla, Çuçu gibi bir şair de yetiştirmiştir.<sup>23</sup> Hatta bu dil, şair mütercim sanatkârların gayretleri ile

<sup>20</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 3446-3447.

<sup>21</sup> Fuad Köprülü; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. baskı, Ankara 1976, s. 22.

<sup>22</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., S. XX. / Uygur edebiyatı ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız: Geng Shimin;

“Budist Uygur Edebiyatı”(Çev. Banu Bektaş – Meral Delikara), *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 794 vd.

<sup>23</sup> Mustafa S. Kaçalın; “Dîvânü Lügati’t-Türk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul 1994, s. 448.

zenginleşmiştir. Bu şair sanatkârlardan en önde geleni meşhur bilgin, şair ve mütercim olan, 10.-11. yüzyıllar arasında yaşayan ve zaman bakımından Yusuf Has Hacib'e yakın olan Singku Seli Tutung'tur.<sup>24</sup> Bu şair ayrıca *Altun Yaruk* (*Altın Işık*) adlı eserin de mütercimidir.<sup>25</sup> Bu şairden başka olarak, ayrıca Uygur Budist dönemi edebiyatının içinde yer alan başka mütercim, şair ve bilginler de vardır. Antzang, Arghun Seli, Karunadas, Prajnasri, Kiki, Çisiya, Çisim Tu ve Sangga Tu bunlardandır.<sup>26</sup> Bundan başka olarak Türkçe, kam, bahşı ve ozanların ağzında zenginleşmiş, gönüllerinde çağlayıp yankılanmış, destanlarla beslenmiş ve büyük bir heybetle gelip İslam medeniyetinin içine yerleşmiştir. Eski Türk şiirine baktığımız zaman Türk hayat ve yaşayışını, tabiatı, savaşları en zengin ve en geniş şekilde anlatan heybetli bir dil ile karşılaşırız.<sup>27</sup> Bu dil şiirin kuruluşunu gerçekleştirmiş, kafiyesini bulmuş, aliterasyon da denen ses kardeşlenmesi ile gitgide zenginleşerek, hatta serbest şiir şeklini de deneyerek<sup>28</sup> İslâmiyet'in içine gelmiş ve kendini ona göre ayarlamasını da bilmiştir. İşte Yusuf Has Hacib'in kullandığı zengin Türkçe böyle bir dildir. Karahanlı Devletindeki bu dil şuuru ve dil mirası zengin bir Türkçenin varlığını ortaya koymuştur. Bu miras bölgede Türkçenin varlığını diri tutmuş ve Türkçeyi öne çıkarmıştır. Gerek şiir, gerek nesir, gerekse tercüme dili olarak Türkçe bu devre geldiği zamana kadar hemen her türlü hayat hadisesi ile karşılaşmıştır. Zengin ve köklü bir dil olma durumunu da buna borçludur. Gerçekte Orhun abidelerinde görüldüğü gibi, hitabette de heybet ve gücünü en üstün şekilde gösteren Türkçe, tercüme bakımından diğer dilleri karşılamada da başarı sağlamıştır. Başta Çince olmak üzere başka dillerden de tercüme faaliyetlerinin devam ettiği zamanlarda bu dilleri en iyi şekilde karşılaması Türkçenin dirayetini de göstermektedir. *Kutadgu Bilig* bu şekilde işlenmiş bir dilin varlığı ile ortaya konmuştur. Bu dil Kâşgarlı'dan öğrendiğimiz kadarıyla halkın arasında da en canlı şekilde edebî örneklerini nesilden nesile aktarmıştır. Karahanlılara komşu Türk devletlerinde böyle bir mirasın bulunmaması veya kendi yönetimlerinde Türkçeyi yazı dili olarak kullanamamaları, Selçuklu ve Gazne devletlerinde idarecileri hazırcılığa yöneltmiştir. Bu sebeple bu iki Türk devleti Türkçenin ne şekilde yazılacağını bilmedikleri için Arapça ve Farsçayı hazır bulmuşlar ve ilimde Arapçayı, resmî muamelatta da Farsçayı Türkçenin önüne geçirmişlerdir. Karahanlılar'da özellikle Kâşgar bölgesinde, gerek Tavgaç Buğra Han Hasan, gerekse babası Süleyman Arslan Kara Hakan

<sup>24</sup> Geng Sihimin; "Budist Uygur Edebiyatı", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 794.

<sup>25</sup> Ceval Kaya; *Uygurca Altun Yaruk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 12-13.

<sup>26</sup> Geng Shimin; agm. S. 792

<sup>27</sup> Bakımız Reşid Rahmeti Arat; *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

<sup>28</sup> Sema Barutçu Özönder; "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481-501.

dönemlerinde, Arapça ve Farsça eserler de yazılmıştır.<sup>29</sup> Ancak Türkçe resmî dildir. Türkçe bu zamanda bu şekilde zengin bir dil iken Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça gibi diller daha hayatta değildir. Bu zengin dil ile Yusuf Türkçeyi bir çağlayan hâline getirmiş, en ince duyguları bile ifade etmiş ve Türkçeye *Kutadgu Bilig* gibi büyük bir hazine bırakmıştır. Gerçekten şair Türk dilinin kelime varlığını bazen tekrarlayarak, bazen kelimeler türeterek genişletmiş, ona serbest ve rahat bir kullanım kazandırmıştır. Bu tekrarlar eski Türk şiirinde de görülür. Yusuf Has Hacib Türkçenin bu kullanım sırrını da elde etmiştir. Ondaki bu tekrar durumu kelimelerin beyitlerde defalarca tekrarlanması ile kendini göstermektedir. Özellikle kelime tekrarlarında fikrinin kılavuzluğunu yapan bir kelimeyi bir beyitte, hatta beyitleri de taşarak sonraki beyitlerin başında, ortasında ve sonunda tekrarlamıştır.<sup>30</sup> Hatta,

Kılıç kayda erse kümüş anda ol

Kümüş kayda erse kılıç tuttu yol

mısralarında görüldüğü gibi akis sanatına yaklaşan beyitler bile ortaya koymuştur.<sup>31</sup> Ayrıca eserde asonans ve aliterasyonların bolluğu dikkat çekici bir şekilde kendini gösterir.<sup>32</sup> Zaten Yusuf'ta aşağıdaki beyitlerde görüldüğü gibi, büyük bir dil sevgisi ve dil şuuru vardır. Bunu

Ukuşka biligke bu tılmaçı til

Yaruttaçı erni yoruk tilni bil

Kişig til ağırlar bulur kut kişi

Kişig til uçuzlar barır er başı

Til arslan turur kör işikte yatur

Aya evlig er sak başingnı yiyür

\* \* \*

Elig sundum uş men biligni tilep

Sözüg sözke tizdim şaşurdum ura

<sup>29</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 394 vd.

<sup>30</sup> Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 61 vd.

<sup>31</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 3045.

<sup>32</sup> Ahmet Caferoğlu; age., s. 63-70.

Keyik tağı kördüm bu Türkçe sözüğ  
 Anı akru tuttum yakurdum ara  
 Sıkadım sevittim köngül birdi terk  
 Takı ma belingler birerde yire  
 Sunup tutmışımça ederdım sözüğ  
 Kelü birdi ötrü yıparı bura<sup>33</sup>

beyitlerinden anlamaktayız.

Tabii bu, Yusuf'un geniş bilgi ve tecrübesi Türk milletini, çeşitli dinlerde olanlarını ve İslâmiyet başta olmak üzere onların inançlarını en iyi şekilde bilmesi, halkın içinde yaşaması bir de ince zevki ve dikkatli gözlemi sayesinde gerçekleşmiştir. *Kutadgu Bilig* üzerinde yapılan araştırmalar göz önüne alınınca Yusuf'un yalnız bunların değil Hint, Çin, hatta Yunan medeniyetlerinin sınırlarına vâkıf olduğunu da belirtmek gerekir.<sup>34</sup> Gerçekten onda dünyaya ve hayata her yönü ile açılan zengin, yaygın ve derin bir bilgi birikiminin varlığı söz konusudur. Bu itibarla Yusuf bir bilge ve yol gösteren, devlet ve milleti yönlendiren bir Türk büyüğüdür. Ancak Yusuf, Reşid Rahmeti Arat'ın dediği gibi, her şeyden önce şuurlu, *inanmış bir Müslüman*'dır.<sup>35</sup> İslâmiyet'in tasavvuf yönünü de gayet iyi bilmektedir. Yusuf Odgurmuş'u, *hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi öbür dünya için çalışmak düsturu ile ortaya çıkarır. Kutadgu Bilig*'teki bazı hususların Budizm'le örtüşme ihtimali olabilir.<sup>36</sup> Ancak İslâm dininin ve Yusuf'un inanç dünyasının hatta İslâm tasavvufunun da eserde, bu açıdan ele alınması ve incelenmesi gerekir. Gerçekten Yusuf tasavvufî hayatı da nefsinde yaşayan bir bilgedir. Aşağıdaki beyitlerde görüldüğü gibi, zaman zaman öğütleri bu yönde karşımıza çıkar.

Kamug edgü isiz Bayat hükmi bil

Bayat'ka inangıl anıng tapğı kıl

\* \* \*

<sup>33</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 162-164 ve 6616-6619.

<sup>34</sup> Alessio Bombaci; "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 65-75.

<sup>35</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. XXIV.

<sup>36</sup> Mahmut Arslan; "Kutadgu Bilig Üzerinde Sosyolojik Düşünceler", *I.Ü.Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sy.3, İstanbul 1992, s. 148 vd.

İrig sözlemegil kişike tilin  
İrig sözke agrır köngül kiç yılın

Sini kim söker erse öggil anı  
Otun ol bulur sen tözünler sanı

\* \* \*

Yazukum üküş tip umınç kesmegü  
Tapugka manıp tapug yasmagu

\* \* \*

Yorı iki ajun idisin tile  
Nerek dünya ukbi ikigün bile

\* \* \*

Aya men tigüçi mini sav mini  
Ölümke anungıl yanur ked sini<sup>37</sup>

Hatta kitabının tertibi bile İslamî ölçülerle olup klâsik tertiptedir. Bundan sonra yazılacak kitaplar hangi konuyu işlerse işlesinler, bu şekilde tertip edilecektir. Bu durumda Yusuf, klasik kitap tertibinde de bir öncü durumundadır. Onda akıl, ilim, doğruluk ve insan akıbeti en önde gelen hususlardır. Yusuf bu yönü ile Âşık Paşa (ö. 1332) gibi büyük şairlerimize de etki etmiştir. İlim Yusuf'a göre cenneti açan, cehennemi kapayan ve göklere çıkmayı sağlayan bir âlettir. Âşık Paşa'ya göre ise göklere uçmak için bir kanat, cennete kurulmuş bir merdivendir. Akıl Yusuf'ta en başta yer alır, Âşık Paşa'da ise "ilmin canıdır". Bu açıdan karşılaştırdığımız zaman Yusuf'un yüzyıllar ötesine nasıl ses verdiğini de görürüz. Yusuf'un,

Kamug edgülügler bilig asgı ol  
Bilig birle buldı mesel kökke yol

\* \* \*

<sup>37</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 1278, 3430-3431, 3674, 4742 ve 6168.

Ukuşlı biligli idi edgü neng

Kalı bulsa işlet uçup kökke teng

\* \* \*

Bilig kıymetini biliglig bilir

Ukuşka ağırlık biligdin kelir

\* \* \*

Ogul kız sakınçı bu tüpsüz tengiz

Ogul kız sarıg kaldı kızgu mengiz

Kiming boldı erse ogul kız kisi

Negü teg kelir ol kişining usı

Ogul kızda ötrü ata yir etin

Ogul kız atamaz atası atın

\* \* \*

Ne edgü bulur kutka kodkı köngül

Ne körklüg bolur bilge bolsa amul

\* \* \*

Bayat birmişin halk tıdumaz küçün

Yagız yir yaşıl kök tirilse öçün

\* \* \*

Kişi öğrenür bilgi artar üküş

Niçe öğrenüp uksa bolmaz ukuş

\* \* \*

Ukuş orını üstün mangede turur

Agır neng üçün orını başta erür

\* \* \*

Bu beglikke aşnu tûp aslı kerek

Atım alp katıg kurç yana tong yürek

\* \* \*

Kılıç baldu ok ya kavi küç yürek

Bar erken ked er nengke korkmaz kerek

\* \* \*

Yaşing kırkta keçse kün ay erse küz

İsig neng bile sen özüng tab'ı tüz

Yaşing erse altmış ödüng erse kış

İsig işke tutgıl sogık kılma iş<sup>38</sup>

beyitlerinde Âşık Paşa'ya gideriz. Gerçekten Âşık Paşa mevsimlerle ilgili durumlarda, yaşnâme olarak Yusuf Has Hacib'ten çok etkilendiği gibi, yukardaki beyitleri gözden geçirirsek, daha pek çok konuda onun tesiri altındadır ve bu konularda Yusuf'u tekrar eder.

Her ne kadar *Kutadgu Bilig* için İranlılar *Şehnâme* demişlerse de, eser bir siyasetnamedir. Bu siyasetname Türklüğün kendine özgüdür. Daha sonra Türk dünyasında yeni siyasetnameler de yazılacaktır. 1077-78 yılında Nizamülmülk'ün (ö. 1092) Melikşah'ın emri ile yazdığı *Siyerü'l-Mülûk* bunların başında gelir.<sup>39</sup> Yusuf'tan 334-335 sene sonra ise Şeyhoğlu Mustafa Yıldırım Bayezid devrinde 1401 yılında *Kenzü'l-Küberâ* adlı siyasetnamesini yazar. Nizamülmülk'ün ve Şeyhoğlu Mustafa'nın yazdıkları eserler Yusuf Has Hacib'inkine hiç benzemezler. Her şeyden önce son iki eser daha çok nesir ile yazılmıştır. Hatta Nizamülmülk'ün dili de Farsça olan *Siyerü'l-Mülûk*'ı geçmişin ve zamanın hükümdarlarından hikâyelere yer verir. Okuyucu anlatılan hikâyelere göre ders çıkarma yoluna gider. Şeyhoğlu Mustafa ise eserini dört bölümde anlatır ve devletin idareci sınıfı üzerinde durur. Eserin kuruluşu basittir. Kısaca söylemek gerekirse bu üç eserin yapısı ve kuruluşu birbirinden farklıdır. Ancak *Kutadgu Bilig* bunların ilki ve en zenginidir. Yusuf onda belli başlı dört şahsı konuşur. Bunlardan Saadeti Ay Toldı, Adaleti (Doğru Kanun

<sup>38</sup> Reşid Rahmeti Arat; agc., 208,215,472, 1164-1166, 1700, 1800, 1827, 1836,1949, 2055, 4624-4625.

<sup>39</sup> Nizamülmülk; *Siyaset-nâme* (Haz. M. Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. XIX.

- Köni Törü) hükümdar Kün Togdı, Aklı Ögdülmiş ve Akıbeti Odgurmuş temsil eder. Şair bunlar arasında sıkı bir bağ kurar. İlişkileri samimi ve candandır. Ay Toldı ve Kün Togdı'nın kendilerini tanıtmaları ayrı bir durumdur. Bu belki bir noktada otobiyografi olarak da değerlendirilebilir. Yusuf Has Hacib böyle yapmakla insanların kendilerini tanıtmaları açısından Orhun abidelerinde konuşan Türk büyüklerinin yolunu tutar. Eserde ifade bakımından zaman zaman monologa yer vermekle beraber, bütün *Kutadgu Bilig* bir diyalog, karşılıklı konuşma şeklinde akar gider. Eser canlılığını ve hareketini de buradan alır. Şairin insanlığa tembihi vardır. Buna kendisini de katar. Sonra kendisinin elli yaşını geçtiğini altmış yaşına yaklaştığını ve bazı hâllerini aşağıdaki beyitlerde verir.

Katıqlan yangılma könilik yolın

Yigitlik yava kılma asgın alın

Küsüş tut yigitlik keçer sinde terk

Kaçar bu tiriglig neçe tutsa berk

Seninde bar erken yigitlik küçi

Yava kılma tâ'at tapug kıl tuçı

Küser men yigitlikke öknür özüm

Ökünçüm asıg yok keser men sözüm

Kiming kırkta keçse tiriglig yılı

Esenleşti erke yigitlik tili

Tegürdi manga elgin elig yaşım

Kugu kıldı kuzgun kugu teg başım

Okır emdi altmış mangar kel tiyü

Busug bolmasa bardım emdi naru

\* \* \*



Tatıg erdi barça yigitlik işim  
 Agu kıldı emdi manga yir aşım  
 Bodum erdi ok teg köngül erdi ya  
 Köngül kılgu ok teg bodum boldı ya

Yigitlik negü yıgdı erse manga  
 Karılık kelip aldı kelgey sanga

\* \* \*

Tatıg bardı öçti kurugsak otı  
 Yıradı meningdin yigitlik atı

Odungıl ay kökçin ölümke anun  
 Bu keçmiş kününgke sıgıt kıl ünin<sup>40</sup>

Daha sonra akıbeti için Tanrı'ya yalvarır. Bunu da,

Muning şükri emdi neteg öteyin  
 Tirig bolsa özüm yılın hem ayın  
 İlahi bilürsen bu acızlıkım  
 Sangar ok açar men mungum hem takım  
 Kılumaz me şüküng sanga men bire  
 Meningdin şükür kıl sanga sen sira  
 Köni yol öze tüz tuta bir mini  
 Suçulma meningdin bu iman tonı  
 Tenimdin çıkarda mining bu canım  
 Şahadet bile kesgil ahır tınım  
 .....

<sup>40</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 360-366, 370-372, 375-376.

Kamug mü'minü sen tözü yarlıka

Yarınkı bekadın bu kün kıl lika<sup>41</sup>

beyitlerinde dile getirir ve ebedî saadete kavuşması için dua eder.

Bu durum, yalnız bununla kalmaz. Eserinin sonuna gelince şair, yeniden dönüp geriye bakar ve bütün hayatını gözünün önüne getirir. Geçip giden gençliğine acır ve onu kaybetmenin üzüntüsünü hasretle dile getirir, kısaca hayatını anlatır gibidir.

Bir de Yusuf'un geniş, zengin bir kültür yönü vardır. Yusuf Has Hacib Kâşgarlı Mahmud gibi söz nakleder. Kâşgarlı sözü olduğu gibi değiştirmeden verirken, Yusuf kendi ölçüleri dâhilinde vezinli kafiyeli olarak ve bu sözlerin çoğunu dörtlükler şeklinde değiştirerek verir. Yusuf için mana, Kâşgarlı için de dil ve onun kanunları, yani dil düşüncesi önde gelir. Yusuf söylediği sözleri boşlukta bırakmaz. Ötügen beyinden, Türk hanından, Türk vezirinden, atalar sözünden, Fars bilgininden, kamlardan, yaşlı, tecrübeli ve bilgili şahıslardan, yiğit, alp, kahraman kişilerden, edebî güzel beyitlerden, gezgin ve görüp geçirmiş tüccarlardan, zeki ve akıllı kişilerden, hâkimlerden, şairlerden, düşman sahibi olan ve düşmanla çarpışan kimseden, bilgili Çiğil'den, sevgili peşinde giden âşıktan, tedbirli kimseden, akıllı kişiden, açık ve geniş, derin bilgili âlimden, düşmanla çarpışan kimseden, insanların faydası için çalışan kişilerden, otaçı denen tabiplerden, kalbi temiz Allah adamından, güzel Yağma Beyinden, doğru sözlü kimselerden, kendisinden, temiz kalpli ve dünya sıkıntısı çekenlerden, ordu komutanlarından, gönlü açık ve aydın olanlardan, tabiatı hoş ve doğru adamdan, kitaplardan, bilgi öğretenden, ölmek üzere olan insandan, gönlü olgun veli kişiden, milletin önderi olan kimseden, merhametli kimselerden ve daha çeşit çeşit pek çok insandan deliller getirerek sözünü kuvvetlendirir. Bu noktada belki bir çeşit tekrarın içine düşer. Aslında bu tekrarları tekrar olarak değil de, bir açılım bir şerh ve iyi anlama yolu olarak görmek gerekir. Zaten şair,

Munu men me devlet münüm erdemim

Ayu birdim emdi igim hem emim

Aça sözledim söz manga emdi büt

Idayın tise ıd kalı tutsa tut<sup>42</sup>

beyitlerinde bu durumu açıkça dile getirir ve şerh fikrine yer verir.

<sup>41</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 391-394 ve 397.

<sup>42</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 749-750.

Ancak Yusuf'un üslubunda hep akıcılık, güzellik olduğundan bu tekrarların farkına varılmaz. Zaten o, nerede güzel fikir ve söz bulmuşsa hemen hepsine yer vermiştir. *Kutadgu Bilig*'in sözleri akla vurulmuş, candan süzölmüş, tecrübe ile yoğrularak ortaya konmuş özdeyişlerdir. Bir de, Yusuf'un eseri yalnız *Kutadgu Bilig* değildir. Onun başka şiirleri de vardır. Biz bunu; *Kutadgu Bilig*'te iki yerde, kelimesi kelimesine, aynı şekilde geçen,

Mungar mengzeti keldi emdi sözüm

Eşitgil munı sen ay körklüg yüzüm<sup>43</sup>

“Ey güzel yüzlüm bu söylediğime benzer bir söz söyledim, şimdi sen buna kulak ver.”

beytinden anlamaktayız.

Bu begke vezir ol tutup yitgüçi

İli kapğı atı bu ol itgüçi

Kalı tetrü yitse burunduk vezir

Kamug tetrü boldı özüm ayguçı

\* \* \*

Köni söz açığ ol singürgil anı

Yarın asğı kelgey süçitgey sini

Köni söz kögülke kör açığ irig

İrig söz köni ol köni söz kanı<sup>44</sup>

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hacib dörtlükler şeklinde şiirler de yazmıştır.

Burada şunu da belirtmeliyiz. Bundan önceki Türk edebiyatında nasıl Orhun Türkçesini hazırlayan gelişmiş bir Türk dili varsa, aynı şekilde buna

<sup>43</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 5335, 5776.

<sup>44</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 5536-5537 ve 5777-5778.

parelel olarak *Kutadgu Bilig*'in dilini hazırlayan ve Orhun abidelerinden başka olarak, Budist bir Türk edebiyatı da vardır. Karahanlılardaki İslamiyet Budizm çatışması Yusuf zamanında da devam eder, savaşlar olur.<sup>45</sup> Kâşgarlı Mahmud da, bununla ilgili olarak, şu şiire yer verir.<sup>46</sup>

Kimi içre oldurup  
İla suvın keçtimiz  
Uygur tapa başlanıp  
Mınlak ilin açtımız  
  
Beçkem urup atlaka  
Uygurdaki Tatlaka  
Ogrı yavuz ıtlaka  
Kuşlar kipi uçtımız  
  
Kudruk katıg tügdümüz  
Tengrig üküş ögdümüz  
Kemşip atıg tegdimiz  
Aldap yana kaçtımız  
  
Tünle bile bastımız  
Tegme yangak bustımız  
Kesmelerin kestimiz  
Mınlak erin bıçtımız  
  
Kelginleyü aktımız  
Kendler üze çıktımız  
Furhan evin yıktımız  
Burhan üze sıçtımız

<sup>45</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 393-394.

<sup>46</sup> Talât Tekin; *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divânı Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 26-27.

*Kayık(ların) içine oturup  
İla ırmağını geçtik.  
Uygur(lar)a doğru yönelip  
Mınglak ülkesini fethettik.*

*Atlara nişan(lar)takarak  
Uygur ülkesindeki Tatlara,  
(O) hırsız ev aşağılık köpeklerle (doğru)  
(Yırtıcı) kuşlar gibi uçuşarak (üzerlerine çullandık).*

*(Atların) kuyruk(larını) sıkıca düğümledik;  
Tanrı'yu pek çok öğdük (ve tekbir getirdik).  
Atlar(ımız)ı düşman üstüne) sürerek saldırdık;  
Arkamıza düşsünler diye onları) aldatık ve kaçtık.*

*(Onların üzerine) geceleyin baskın yaptık.  
(Düşmana) her yandan pusu kurdük.  
(Sonunda) onların perçemlerini kestik.  
Ve mınglak askerlerini (kılıçlarımızla) biçtik.*

*(Uygurların üzerine) seller gibi akın ettik;  
Şehirler(inin) içine girdik,  
(Onların) tapınaklarını yıktık  
Ve Buda (heykelleri)nin üzerine pisledik.*

Burada Kâşgarlı'nın sözünü ettiği savaş, Doğu Karahanlı hükümdarı Süleyman bin Yusuf (1031-1057/58) zamanında olmuştur.<sup>47</sup> Bu zamanda Yusuf Has Hacib de hayattadır. Aynı duruma *Kutadgu Bilig*'te de rastlarız. Yusuf Has Hacib aşağıdaki beyitlerde dövüşülen düşmanın Budistler olduğunu belirtir.

Er at sü bile yenç bu kafir yagıg  
Bayat'tın teli küç sen arkang arıg

Bu kafir üçün tut er at sü tolum  
Ölöp tüşse kafirde bolmaz ölüm

Evin barkın örte sıgıl Burkanın  
Aning ornı mescid cema'at kılın

Bulun kılğıl oğlın kızın kul küngin  
Hazine ur anda sen almış nengin

Müsülmanlık açgıl şeri'atnı yad  
Atıng bolga edgü özüng bolga ked<sup>48</sup>

“Asker ve ordu ile düşmanı kâfirini ez; gönül temizliği ile Tanrı'dan kuvvet ve tevfik dile. Asker, ordu ve silahını kâfire çevir; kâfirler ile dövüşürken ölmek ölüm değildir. Onların evini barkını yak, Burkan'ını kır; yerine cami yap, etrafına İslâm cemaati toplansın. Oğlunu ve kızını esir ederek köle ve cariye et; oradan aldığın servetle hazine kur. İslâmiyet'i aç, şeriati yay; böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi bir nam kazanırsın”<sup>49</sup> şeklinde devrin hükümdarına öğütler verir. Böylece Budizm ile ilgili olan her şeye karşı çıkar. Bu durum daha sonraki edebiyatta başta Kâşgarlı Mahmud olmak üzere, Ahmed Yesevî ve onun takipçilerinde de görülecek ve bu şairler Budist malzemeyi bir

<sup>47</sup> Talât Tekin, age., s. 24.

<sup>48</sup> Reşid Rahmeti Arat, age., 5484-5488.

<sup>49</sup> Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II, Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s. 393.

tarafa bırakarak, eserlerinde İslâmî unsurları öne çıkaracaklardır. İşte Yusuf, bu edebiyatı susturmak mecburiyetindedir. Bu açıdan bakınca *Kutadgu Bilig* bir yarışın eseri olmalıdır. Çünkü Yusuf mevcut olan ve okunan bu edebiyatı da susturarak İslâmiyet'in varlığını en iyi şekilde zengin, güzel, çekici ve coşkulu bir Türkçe ile vermeli idi. Buna onun sanatkâr yönü büyük yardımda bulunmuştur. Yusuf bunda başarılı olmuş, ortaya koyduğu *Kutadgu Bilig* adlı şaheserle şair, Budist edebiyatı da susturarak çok gerilerde bırakmıştır.

Gerçekten Yusuf Has Hacib eserinde, Budizm'deki rahibin karşısına İslâmiyet'te zühd ve takva sahibi olan Odgurmuş'ı çıkarır. Odgurmuş zahittir. İslâmiyet'te zahid, haramlardan kaçan, şüpheli şeylerden uzak duran, günaha yaklaşmayan kimsedir. Bu sebeple o, dağda yaşamaya karar vermiş ve kendi köşesine çekilmiştir. Ancak bu zahit, bilgili uyanık, insanlara yol gösteren bir kimsedir. Ona hükümdar da, vezir de muhtaçtır. Hükümdar onu yanına çağırır, o ise kabul göstermez. Fakat hükümdarın ısrarları ve mektupları üzerine gelip ziyaret eder. Hükümdarla konuşur; sonra da asıl yerine döner. Ancak öğdülmiş olsun, hükümdar olsun onunla ilgiyi kesmezler. Odgurmuş akıbeti işaret eden kişidir. Öğdülmiş'in de kendisi gibi olmak arzusu üzerine, buna şiddetle karşı çıkar. Onun topluma ve devlete hizmet etmesini ister. Vefa, sadakat, doğruluk, tuz ekmek hakkını gözetmesini ve hükümdara yardımcı olmasını ister. Bu yönleri ile bakınca Odgurmuş hayata dönük bir kimsedir. O yalnız kendisini değil insanları ve devleti de düşünmektedir.

Yusuf böyle yapmakla, devrin insanlarına her iki din adamını mukayese imkânı sunar. Gerçekten bu açıdan bakınca Yusuf'un Odgurmuş'a verdiği rol İslâmî açıdan olup, Budist rahipte bu şekilde bir üstünlüğün bulunmadığını anlatmak içindir. Kısaca söylemek gerekirse Yusuf, Budizm'in karşısına İslâmiyet, akıl ve bilimle çıkmaktadır. Bunu yaparken yaşayış bakımından Budizm'e yakın gibi görünen Odgurmuş, Öğdülmiş'e yaptığı öğütlerde bu açıdan konuşur. Hatta Yusuf Budist edebiyatın dili ile konuşmak mecburiyetinde idi. Eserinde Arapça ve Farsça kelimelere çok az yer vermesi de bu yüzdendir. Hatta o, *Kutadgu Bilig*'te Allah kelimesini bir defa bile kullanmaz. Kullansa idi kendini karşı tarafa anlatamaz ve bu edebiyatı susturamazdı. Zaten *Kutadgu Bilig*'in büyüklüğü de buradan gelmektedir. O 6645 beyitle büyük heybetli bir eser ortaya koymakla devrine ve geleceğe büyük bir miras bırakmış ve Budist edebiyatı susturmuş oldu. Budizmle ilgili olan Türkçe metinlere bakılınca bunların tamamının aşağı yukarı *Kutadgu Bilig* kadar olduğunu da belirtmeliyiz. Şu hâlde *Kutadgu Bilig*'in büyük ve hacimli olması da bir üstünlük olarak görülmelidir. Sonra Budist edebiyat daha çok tercümeyle dayanmaktadır. *Kutadgu Bilig*'in telif olması ise bir başka üstünlük olmuştur.

Yusuf'un bu tekrar üslubu yanında şiirinin canlılığını meydana getiren hususlardan biri de çağlar ötesi zamanlara ses göndermesindedir. Örneğin,

Taşı körse tap tut içinge tanuk

Taşı teg içi ol içi teg taş ol<sup>50</sup>

beyti Mevlâna Celaleddin-i Rumî'nin; *ya görüldüğün gibi ol, ya olduğun gibi görün* sözünü vermektedir. Bir de,

Men emdi ayayın eşitgil ögün

Sen öğren yazılsu sanga bu tügün

Kıya bakma anda solun ya ongun

Özüng eyemenü tur eşit söz ögün

"Ben şimdi söyleyeyim de sen akıl kulağın ile dinle, öğren ve bu güç düğüm sana çözülüversin. Huzurda olduğun zaman göz ucu ile de olsa sağına soluna bakma; saygılı çekinceli ol ve akıl kulağı ile dinle"<sup>51</sup> beyitlerinde görüldüğü gibi, Yusuf Has Hacib eserinde verdiği öğütlerde *akıl kulağınla dinle* der. Bu anlam da Mevlâna Celaleddin-i Rumî'de daha Mesnevî'nin ikinci beytinden itibaren görülmeye başlar.

Sonra,

Kişi könglü yuvka sırınçga sanı

İdi ked küdez sına serme anı

\* / \* \*

Ne beyler yaturlar kara yir bolup

Ne bilge bögü sızdı yirde ölüp<sup>52</sup>

beyitleri Yunus'ta yankılanır. Yunus da,

Sakingil yârün gönli sırçadur sımayasın

Sırça sındukdan sonra bütün olası degül

<sup>50</sup> Reşid Rahmeti Arat; Kutadgu Bilig I Metin, 2216.

<sup>51</sup> Reşid rahmeti Arat; age., 4029, 4059.

<sup>52</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 4610 ve 4273.



ve

Atları izi tozlu önleri tabıl-bazılı  
İle güne hükmi yazlu şu muhteşem beyler yatur

demektedir. Ayrıca

Agırla sini ol ağırlasa çın  
Uçuzla uçuzlasa barma yakın<sup>53</sup>

beyitinin, Bağdatlı Ruhi'nin;

A'lâlara a'lâlanuruz pest ile pestiz

mısraı ile aynı anlamı verdiğini görürüz.

Sonra,

Köngül arzularsa yırak yir yağuk  
Bolur terk tilekin bulur ol anuk<sup>54</sup>

*Yanımdaki Ka'be'de, Ka'be'deki yanımda* gibi bir anlam taşıyan bu beyit ve buna benzer pek çok dize halkın arasında bugün bile yaşamaktadır. Sonra, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tefviznâme*'sinde geçen,

Az ye az uyu az iç  
Ten mezbelesinden geç  
Dil gülşenine gel uç  
Mevlâ görelim n'eyler

N'eylerse güzel eyler

bendine yakın manada Yusuf Has Hacib de, hükümdara verdiği öğütte,

Aş az yi ay ilig üküş kıl tapug  
Söz az söyle öğren sen erdem kamug<sup>55</sup>

beytini söylemektedir. Ayrıca,

<sup>53</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 4306.

<sup>54</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 5044.

<sup>55</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 5301.

Kamug edgü isiz Bayat hükmi bil  
Bayat'ka inangıl aning tapgı kıl<sup>56</sup>

beyti de mana bakımından, *Tefviznâme*'nin her bendinin sonunda tekrarlanan

Mevlâ görelim n'eyler  
Ne'ylerse güzel eyler

mısralarını karşılar. Bütün bunlar daha sonraki Türk edebiyatının kurulup gelişmesinde *Kutadgu Bilig*'e ne derece bağlı olduğunu da gösterir. Özellikle Âşık Paşa *Kutadgu Bilig*'ten etkilenen şairlerin başında gelir.

Tabii olarak bütün bunlar Yusuf'un Türkçeye gönül ve söze değer vermesinden ileri gelmektedir. Onda dil fikrinin de büyük yer tuttuğunu, hükümdarı Hasan'ın adının bu sayede, ne kadar zaman geçerse geçsin, hep yaşayacağını, bunun dil ile mümkün olduğunu bilmesinden ileri gelmektedir. Söz konusu durum, daha sonraki yüzyıllarda Yunus'tan Fuzulî'ye, Nefî'ye kadar pek çok şairimizde ele alınıp işlenecektir.

Ayrıca Yusuf'ta tasavvufun da mühim bir yeri vardır. O,

Mini ol tiledi eng aşnu sevip  
Anı men tiler boldum emdi ivip<sup>57</sup>

“İlk önce Tanrı beni sevdi istedi, şimdi de ben acele ile onu istemekteyim.” diyerek tasavvufta ilk önce Hakk'ın sevdiğini sonra da kulun ona yöneldiğini *Kur'an*'a giderek verir.<sup>58</sup> *Kutadgu Bilig*'te, yukarıda işaret ettiklerimizden başka tasavvufla ilgili olarak, daha pek çok beyitle karşılaşırız.

Bayat yarlıkın kıl özüng kullukı  
Uçup kir sarayka erejin salın  
Rica havf bu iki kanat sanı ol  
Bu ikin uçuglı bulur kökke yol

\* \* \*

<sup>56</sup> Reşit Rahmeti Arat; age., 1278.

<sup>57</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 4786.

<sup>58</sup> Ali Nihat Tarlan; *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 66.

Aya king yorıglı budun öktemi  
 Ölüm yetgelir terk otı kıl emi  
 Aya men tigüçi mini sav mini  
 Ölümke anungıl yanur ked sini<sup>59</sup>

beyitleri bunlardandır. Ancak tasavvufa bilgi ile girilir. Yusuf da eseri boyunca hep bilgiden bahseder. Bilgisiz insan yanılır ve yanlış yollara sapar. Yusuf bunların her birini ayrı ayrı ele alıp işler. Zaten ona göre bilgi, aklın gözüdür.

Yusuf Has Hacib Türk tarihine bağlı ve şuurlu bir şairdir. Efrasiyab'ı anarken onu hangi gözle gördüğünün farkına varırız. Onun için

Bu Türk beglerinde atı belgülüg  
 Tonga Alp er erdi kutı belgülüg  
 Tejikler ayur anı Efrasiyap  
 Bu Efrasiyap tuttı iller talap<sup>60</sup>

beyitlerini söyler. Burada şairin Türk tarihine bağlılığı da söz konusudur. Efrasiyab'ı tavsifi ise ayrı bir durumdur. O İran padişahlarından Dahhak ve Ferîdun'a iyilik ve kötülük örneği olarak, aşağıda görüldüğü gibi, yalnız bir beyitte yer verir.

Özüng edgü bolsa atıng ögdilig  
 Kalı bolsa isiz söküş ay silig  
 Söküşlüg nelük boldı Dahhak otun  
 Nelük ögdi buldı Feridun kutun<sup>61</sup>

Yusuf bunun dışında hiçbir İran hükümdarının ismini anmaz. Ayrıca eserinde Türk isimlerine de yer verir. Bu isimlerden bazıları kendi devrinde veya önceki zamanlarda yaşayan, sonraki dönemlerde Türk tarihinde yer alan hükümdarların adıdır.

<sup>59</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 3672-3673 ve 6167-6168.

<sup>60</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 277 ve 280.

<sup>61</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 240-241.

Kayısı Inanç Beg kayu Çağrı Beg

Kayısı Tigin Beg kayu Çavlı Beg<sup>62</sup>

Böylece Inanç, Çağrı, Çavlı, Tigin<sup>63</sup> gibi isimlerle Türk bey ve hükümdarlarına yönelir. *Şehnâme*'den hiç bahsetmediği gibi, Firdevsi'nin adını bile anmaz.

Eserini mesnevi nazım şekli ile yazan Yusuf, ayrıca dörtlülere de yer vermiştir. Bu da Yusuf'un eski Türk şiirine ve edebiyatına bağlılığını gösterir. Bu dörtlülükler, aruz vezni ile yazılsalar bile, yine on bir hecelidirler. Bunda da Yusuf'un Türk zevkine ne derece bağlı olduğunu görmemiz mümkündür. O vezin kullanmada da usta bir şairdir. Daha sonraki yüzyıllardaki Türk edebiyatı vezinlerinin, şiir olarak aruza uygunluğundaki aksamalar ve bunun son zamanlara kadar bile olan uzantıları göz önüne alınırsa, Yusuf'un başarısını görmekte gecikmeyiz.

Yine dil olarak Yusuf'ta görülen en önemli husus *Kutadgu Bilig*'te kullandığı cümlelerdir. Cümle tekniği açısından bakınca şairin Türkçenin kendisine özgü, yabancıya bakmayan ve yabancı tesiri görülmeyen cümleler kullandığını görürüz. Yusuf'un cümlesi Orhun Türkçesinin şiir hâline getirilmiş şeklidir. O Fars edebiyatından gelen "ki"li cümlelere hiç yer vermez. Türkçenin kısa cümle tipini kullandığı gibi, şartlı birleşik cümle şeklini de çok kullanır. *Kutadgu Bilig*'in dili bu açıdan da incelenmeye muhtaçtır. Kısaca söylemek gerekirse, Yusuf'un üslubu yabancı cümle tiplerine yer vermeyen bir üsluptur. Cümlelerinde kullandığı hitap şekli de onun eserine bir başka canlılık getirir. Ancak onun *Kutadgu Bilig* dışında kalan ve henüz ele geçmemiş şiirlerini de dikkatle aramak gerekir. Fakat bunlar henüz ele geçmemiştir. Bütün bunlardan, Yusuf'un Türk tarih ve kültürünü özümsemiş, Türk hayatını yaşayan, Türk edebiyatının sözlü olsun yazılı olsun inceliklerine vâkıf, Türk dilinin sırlarını bilen, Budizm'den İslamiyet'e kadar dinlere ve başka milletlerin kültürlerine vâkıf, geniş görüşlü, devlet ve hayat tecrübesi olan ve İslamiyet'e gönül veren büyük bir şair olduğunu anlarız. Bütün bunlara rağmen Yusuf Has Hacib'in hayatı hakkında bilinenler çok azdır. Hatta nerede öldüğü ve mezarının nerede bulunduğu bile belli değildir.

<sup>62</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 4068. .

<sup>63</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 235, 490-491.

### Kutadgu Bilig

*Kutadgu Bilig* onun şimdilik elimizde olan tek eseridir. Yusuf bu eseri insana dünya ve ahirette kutlu olmak ve bunun için nasıl bir yol izleneceğini göstermek gayesi ile yazmıştır. O *Kutadgu Bilig*'i yazarken içinde yaşadığı toplumun aksayan yönlerini, bilginin, adalet ve doğru kanunun, kısaca doğruluğun üstünlüklerini öne çıkarmış ve insanları bu iki değere yöneltme yoluna gitmiştir. Birey, toplum ve onları bir arada tutan devletin hayatını en iyi şekilde düzenlemek ve saadete ulaşmak için çalışmak ve bunu bir bilge (ideolog) olarak ortaya koymak herhâlde Yusuf'un başlıca gayesidir. Zaten eserinin adı Kutadgu "kutlu kılacak, saadet verecek", bilig "bilgi" anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'e, "kutlu kılacak bilgi"; devlet söz konusu olduğu zaman bazı araştırmacılar tarafından "devlet yönetme bilgisi, devlete erişme bilgisi" gibi anlamlar da verilmiştir. Devlet kelimesinin saadet, kutluluk manasına geldiği de düşünülürse bunda da yadırganacak bir durumun olmadığı görülür. Zaten Fuad Köprülü de "saadet veren ilim" ve "padişahlara layık ilim" olarak mana vermiştir.<sup>64</sup> Gerçekte bu mana "kut" kelimesine sıkı sıkıya bağlıdır. Kut teldeki cereyan, sesteki mana, vücuttaki can gibidir. "Kut"un bulunduğu yerde güç kuvvet, canlılık ve otorite vardır. Onun için Türk hakanlarının isimleri ile birlikte yaşayan bu kelime Türk tarihinde ilk zamanlardan beri, hangi din ve mezhepte olurlarsa olsunlar, Türk boyları tarafından daima kullanılmıştır. Bilge Kağan millete seslenirken, "kutum bar için kagan olurtum!" demektedir.<sup>65</sup> Kısacası kut kelimesi "görünmez kutsal bir güç ve kuvvet" anlamına da gelir. Bu da, "devlet otoritesi" demektir. Yusuf'un kelimeyi, yer yer bu anlamlarda kullandığı da söylenebilir. Bütün bunlar göz önüne alınırsa Yusuf'un, eserinin adını koyarken, ne şekilde ince bir düşüncenin içinde olduğunu görürüz. Zaten Yusuf eserinin yazılış sebebini ve adını aşağıdaki beyitlerde,

Kitab atı urdum Kutadgu Bilig  
 Kutadsu okıgıka tutsu elig  
 Sözüm sözledim men bitidim bitig  
 Sunup iki ajunnı tutgu elig  
 Kişi iki ajunnı tutsa kutun  
 Kutadmış bolur bu sözüm çın bütün<sup>66</sup>

<sup>64</sup> Köprülüzâde Mehmed Fuâd, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 194.

<sup>65</sup> Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1984, s. 88. / Mahmut Arslan; agm. s. 136-140.

<sup>66</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 350-352.

“Ben, okuyanın elinden tutup kutlu kılması için, kitabın adını *Kutadgu Bilig* koydum. Okuyucunun eliyle iki dünyada da kutluluğa, saadete ermesi için söz söyledim ve kitap yazdım. Eğer insan her iki dünyayı kut ile tutarsa, saadete ermiş demektir, bu sözüm tamamen doğrudur, buna inan.” şeklinde anlatmıştır. Ancak bir de başka niyeti vardır.

O da bilginin ve aklın kıymetini öne çıkarmak için, kendinden sonra geleceklere tembih etmek, kendini anlatmak ve söz söylemektir. Şair bunu,

Tilekim söz erdi ay bilge bögü  
Kidin keldeçike özüm sözlegü<sup>67</sup>

beytinde açıkça ortaya koyar. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi kitabın telif sebebi ile paralel gider. Yusuf'ta asıl olan öğüttür. Ancak o bunu, devlet idaresine tatbik eder ve her mevki ile ilgili olan şahısları konuşturma yönüne gider. O bildiklerini ve söylemek istediklerini çeşitli kişilerin ağzından verir ve hangi sınıf ve mevkide olursa olsun bütün millet fertlerine seslenir. İnsanları iyiliğe, doğruya, insani değerlere, akıl ve bilgiye yönlendirdiği gibi, iyi güzel yaşamının sırlarını da açıklayıp anlatır. Bu itibarla esere sonradan yazılan önsözlerde *Kutadgu Bilig*'in değeri ayrı ayrı anlatılır. Bunlardan mensur önsözde “bu kitab yavlak aziz turur. Çin ü Maçin âlimleri ve hâkimleri kamug ittifak boldılar kim maşrnk vilâyetinde kamug Türkistân illerinde Buğra Han tilinçe, Türk Lugatinçe bu kitabın yakşırak hergiz kim erse tasnif kılmadı. Bu kitab kayu padişahka ya kayu iklimka tegdi erse gayet uzlukındın nihayettin keçe körklükündin ol illerning hâkimleri âlimleri kabul kılıp, tegme biri bir türlüg at lakab urdılar.” şeklinde anlatılmaktadır.<sup>68</sup> Şiir halindeki önsözde de;

Yime bu kitab ol idi ök aziz  
Biligligke bolgay biligdin tengiz  
  
Bezenmiş ağırlık biligler bile  
Kalı kim şükür kıl kanâ'at tile  
  
Kamug barçasınga bögüler sözü  
Tizip yinçüleyü kamug tüp tüzi

<sup>67</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., 192.

<sup>68</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. 1-2.

Bu maşrık meliki Maçınlar begi

Biliglig ukuşlug ajunda yigi

Kamuk bu kitabı alıp özlemiş

Hazine içinde urup kizlemiş

\* \* \*

Ol ilning bögüsü hâkimi turup

At urmuş ol ilning törüçe görüp

Çiniler *Edebü'l-Mülük* tip ayar

Maçınler *Enisü'l-Memâlik* atar

Bu maşrık ilinde uluglar munı

*Zinetü'l-Umerâ* tiyürler köni

İranlıklar *Şâhnâme* tirlir mungar

Turanlıg *Kutadgu Bilig* tip ukar

Ne türlüg bu sözler öngin tildeki

Kigürmiş mungar kör kamug ildeki

Yime bu kitabka at urmuş ulug

Bayat yarlıkasu ol edgü kulug<sup>69</sup>

denmektedir.<sup>70</sup> Bu önsözler hemen hemen aynı şeyleri anlatmakta, kitap ve yazarı hakkında bilgiler verilmektedir. Burada birinci önsözden aldığımız cümleler anlam olarak ikinci önsözde yer aldığı gibi ikinci önsözden aldığımız beyitler de aynı şekilde birinci önsözde bulunmaktadır. Bu da, kitabın ne kadar değerli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi *Kutadgu Bilig* klâsik tertibin Türk edebiyatında görülen ilk eseridir. Bu tertibe göre; sırası ile Allah, Peygamber, dört sevgili dost Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, devrin

<sup>69</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., B/9-13, B/27-32.

<sup>70</sup> Reşid Rahmeti Arat; age., s. 4-6.

hükümdarının methi konu olarak işlenmiş, daha sonra yedi gezegen ve on iki burç anlatılmış, insanın değerinin bilgi ve akıl ile olduğu belirtilmiş, dilin fayda ve zararları üzerinde durulmuş, şair kendi ömrünü söylemiş, iyilik etme yanında bilgiyi ve akli ele almıştır. Bunlardan sonra Yusuf Has Hacib kitabını niçin yazdığını anlatmış ve eserde yer verdiği dört temel şahsı tanıtmıştır. Hemen arkasından hükümdar Kün Togdı'yı tanıtarak konuya girmiştir. Buna göre Hükümdar Kün Togdı şöhreti dünyayı tutmuş, bahtı açık bir padişahdır. Dürüst, gözü tok, gönlü zengin, bilgili, akıllı ve uyanık bir beydir. Akıllı ve bilgili kimselere değer veren onlarla görüşen, bunlar sayesinde ülkesini idare eden bu beyin etrafında bilginler ve akıllı kimseler bulunmaktadır. Ancak onun bir yardımcıya ihtiyacı vardır. Kalbinden ehil bir yardımcının gelmesini dilemiştir.

İşte bu zamanda Ay Toldı memleketinden kalkıp, hizmet için hükümdar kapısına gelir. Bu gelişte yalnızlık ve gariplik vardır. Şehre ulaşınca bir handa geceler. Etrafı araştırır Küsemış adlı, sarayı bilen ve hükümdar yakınlarını tanıyan biri ile karşılaşır. Onun vasıtası ile saraya hacibe ulaşır. Hacip Ay Toldı'yı görür konuşur ve isteğini hükümdara bildireceğini söyler. Ay Toldı sonunda hükümdarın huzuruna çıkar ve hizmet için geldiğini söyler. Hükümdar Kün Togdı tarafından beğenilen Ay Toldı hizmete başlar.

Ay Toldı eserde devleti, saadeti, kutluluğu temsil eder. Başta hükümdar olmak üzere, herkes ona muhtaçtır. Ay Toldı özelliklerini önce davranışları ile gösterir. Hükümdar buna kızmıştır. Ancak aralarında geçen konuşmalar ve saadetin önemi üzerinde hükümdara verdiği bilgiler hükümdar Kün Togdı'ya ders olmuştur. Özelliğini söylerken, "Saadet insana gelince şöhreti artar, yeni ay gibi büyür ve dolunay şeklini alır, parlaklığı artar. Fakat sen buna güvenme, o deli ve dönektir. Dolunay iken küçülür yine eski halini alır. Bu yüzden ona Ay Toldı adını âlimler vermiştir. Sonra kut, saadet, kendisini tutup bağlamanın yollarını gösterir.

Aynı şekilde hükümdar Kün Togdı da kendi özelliklerini, hareketleriyle belli eder ve bunların manasını söyler ve açıklamalarda bulunur. Hükümdar tahta oturur. Elinde bir bıçak vardır. Solunda acı ot, sağında da şeker bulunmaktadır. Konuşmaya başlar; "Tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan her şey doğru ve düz durur. Benim de tabiatım doğrudur. Ben işleri doğrulukla hallederim. İnsanları bey ve kul olarak ayırmam. İşleri de elimdeki bıçak gibi keser ayırır ve kimsenin işini uzatmam. Şeker, bana gelen ve zulme uğrayanların adalete kavuşmaları içindir. Adaleti bulan gülerek benden tatlı tatlı ayrılır. Acı otu ise haksızlık yapanlar içer" der. Böylece bir tiyatro sahnesinde imiş gibi Ay Toldı ile Kün Togdı sorulu cevaplı konuşurlar. Her ikisi de birbirinden memnundur. Hayat bu şekilde devam ederken Ay Toldı hastalanır, acz içindedir. Hükümdara bu halinde bile öğütler verir. Hükümdar onu teselli



eder, o ölümü ve hayatı karşılaştırarak anlatır. Pişmanlıkları vardır, Allah'a sığınır, artık hükümdarla bir daha görüşemeyecektir.

Bu sırada *Kutadgu Bilig*'in dört asıl şahsından biri olan Ögdülmiş ortaya çıkar. Ögdülmiş Ay Toldı'nın oğludur. Yusuf bunun meziyetlerini de bir bir ele alıp anlatır. Ay Toldı ölüm döşeğindedir. Kendine ve oğluna bakar. Ögdülmiş küçüktür. Ona öğütler verir; sonra Kün Togdı'ya vasiyette bulunur ve oğlunu ona emanet eder. Vasiyetini yazar. Eğer Orhun abidelerinde seslenen hükümdarın Türk milletine olan tembihleri vasiyetnâme gibi telakki edilmezse, Ay Toldı'nın yazdığı vasiyetnâme Türk edebiyatında bu türün ilk örneği olacaktır. Son olarak "Allah'tan başka Tanrı yoktur, Muhammet, selam onun üzerine olsun, onun kulu ve peygamberidir." diyerek şahadet kelimesini söyler. Yusuf burada "ruh hiç doğmamış gibi uzaklaştı, yitti gitti, dünyada ondan nişan olarak yalnız adı kaldı." diyerek Ay Toldı'nın en son durumunu anlatır.

Ögdülmiş eserde aklı temsil eder. Üzüntü günlerinden sonra, hükümdar Kün Togdı onu yanına çağırır. Tabii hükümdar da Ay Toldı'nın kaybına çok üzülmüştür. Vefalı hükümdar tesellide bulunur. Ay Toldı'nın yazdığı vasiyeti alıp okur. Ögdülmiş'i hizmete kabul eder. Ögdülmiş kendini yetiştirir, eksiksiz hizmette bulunur. O aklı temsil eder. Artık babasının yerine geçmiştir. Şayet eser bir tiyatro eseri gibi düşünülmüş olsa idi, buraya kadar olan kısım kitabın birinci perdesi olabilir; bundan sonrasında da ikinci perde açılabilirdi. Çünkü bütün devlet işleri bundan sonra ele alınmıştır. Yusuf tiyatro tekniğini bilse belki bunu sahne içinde verirdi.

Eser hükümdar ve Ögdülmiş'in karşılıklı konuşmaları ile devam eder. Hükümdar beyin nasıl olması gerektiğinden, beyliğin şartlarından; vezir ve özelliklerinden, ordu kumandanlarından ve askerlerden, hacipten ve özelliklerinden, kapıcıbaşından, elçi ve özelliklerinden, kâtipten kâtibin nasıl olması gerektiğinden, hazinedardan, aşçıbaşından, şerbetçibaşından, saray hizmetkarlarının beyler üzerindeki haklarından sorar. Ögdülmiş de cevaplar verir. Hükümdar bundan memnundur. Böyle bir vezire sahip olduğu için Tanrı'ya şükreder. Fakat hayat akmakta ömür geçmektedir. Devlet işlerini yürütecek başka kimselere de ihtiyaç vardır. Hükümdar bunları düşünür ve Ögdülmiş'e devlet işlerinde ehil, işbilir, güvenilir bir yakınının olup olmadığını sorar. O da Ogdurmuş'dan bahseder. Böylece eserin dördüncü şahsı da belli olur. Ogdurmuş dünya ile ilgisini kesmiş ve inzivaya çekilmiş bir zahittir. İnsanlar arasına karışmaz. Tanrı'ya ibadetle vakit geçirir.

Hükümdar Ogdurmuş'un gelmesini ister. Ögdülmiş beyden Ogdurmuş'a bir mektup yazmasını söyler. Ogdurmuş'a mektup yazan hükümdar mektubunda nasihatlarla bulunur. Mektubu alan Ögdülmiş Ogdurmuş'un yanına gider.

Odgurmuş gelmek istemez. Aralarında tartışırlar. Ögdülmiş ona, hükümdarın kendisinden haberi olduğunu ve ihtiyacı bulunduğunu söylerse de razı edemez. “Hayatta iki günlük geçici huzur için sıkıntıya düşmemeyi ve fani dünyaya gönül vermemeyi, ölümün bunları yok edeceğini anlatır. Ögdülmiş de dünyanın ahireti kazanmak için vasıta olacağından bahseder. Ancak Odgurmuş gelmez ve Ögdülmiş’in isteği üzerine, hükümdara mektup yazar. Ögdülmiş’e de “artık buraya gelme” der. Mektubu hükümdara getiren Ögdülmiş durumu anlatır. Aralarında yeniden konuşurlar ve hükümdar Odgurmuş’a, gelmesi için ikinci mektubunu yazar. Ögdülmiş Odgurmuş’ı yeniden ziyaret eder; gelir, mektubu verir. Tekrar tartışmaya, münazaraya başlarlar. Odgurmuş beylere hizmet şeklinin nasıl olacağını sorar. Ögdülmiş de bu hizmetin usullerini anlatır. Yalnız sarayda sadece bey yoktur. Kapıdaki hizmetkarlarla da geçinmek ve onlara nasıl muamelede bulunmak gerektiğini de bir bir söyler. İş daha bitmemiştir. Başka insanlar; halk ile olan münasebetler vardır. Alevî denen âliabâyaya yani Peygamber ve Hazreti Ali nesli olan seyidlere nasıl davranmak gerektiğini, âlimler, doktorlar, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, tüccarlar, hayvan yetiştiriciler, zanaat sahipleri ile fakirlere nasıl muamele edileceğini de anlatır. Ayrıca evlilikten, kadından, çocuk ve çocuk terbiyesinden, hizmetçiden ve bunlarla olan ilişkiden söz açılır. Ögdülmiş hayatta karşılaşacağı ve ilişkide bulunacağı için, bunları Odgurmuş’a birer birer anlatır.

Odgurmuş’ın başka öğrenmek istediği şeyler vardır. Ziyafet ve ziyafet adabı bunlardandır. Ancak bunlar Odgurmuş’ı sıkır. O dünyadan yüz çevirmiş ve olana kanaat yönünü tutmuştur. Yine bu konuya döner. Ögdülmiş, gerçeğin Odgurmuş’ın söylediği gibi olduğunu kabul ederek hükümdarın yanına döner. Odgurmuş yine gelmemiştir. Onun söylediklerini hükümdar da yerinde bulur ve ona hak verir. Ögdülmiş ile hükümdar aralarında konuşurlar. Odgurmuş’tan bahsederler. Hükümdarın onu görmek arzusu artar. Üçüncü defa davet eder. Ögdülmiş bütün gücü ile getirmek ister ve yanına gider. Odgurmuş sonunda gelip hükümdarı ziyaret edeceğini söyleyince, Ögdülmiş gelip durumu beye anlatır. Odgurmuş Ögdülmiş’in yanına gelir. Odgurmuş’ı ağırlayan Ögdülmiş, hükümdara haberci gönderir. Birlikte hükümdara giderler. Odgurmuş hükümdarla görüşüp konuşur. Hükümdar sorular sorar o da yerinde cevaplar verir. Hükümdara nasihat eder, Odgurmuş’ın sözlerini dinleyen hükümdar ağlar, Odgurmuş öğütlerine devam eder, duada bulunur; sonra ayrılır.

Ögdülmiş saraya gelir. Hükümdar, Odgurmuş’ı sorar. Onun tesirinde kalmıştır. Bütün yapılanların sonunda bir dağılma vardır. Dünyadan soğur. Hükümdarlık yaptığını ve bütün insanların vebalini yüklediğini, her şeyden mesul olduğunu anlatır. Beylikten vazgeçmek ister. Ancak Ögdülmiş dirayetli

bir vezirdir. Bunun yerinde bir hareket olmayacağını, ahretin insanlara hizmet etmekle kazanılacağını, her hususta Tanrı'dan yardım dilemesini, işleri sürüncemede bırakmamasını, devlet sayesinde milletin bütünlüğünü, insanlara ihsanda bulunmayı, iyilik yapmayı ve iyi ad bırakmayı öğütler.

Hükümdar Ögdülmiş'i alkışlar. Hizmete yönelir, ondan da eskisi gibi hizmet etmesini ister. Ögdülmiş de hayatın sonuna doğru yol almıştır. Ömrün tükenişine, gaflet içinde bir hayat sürdüğüne, saçının sakalının ağarmış olduğuna, gençliğin geçişine üzülmür. Tevbe eder. Hükümdara kardeşi Odgurmuş'ı ziyaret etmek istediğini söyler. O da gitmesini ve kendisinden Odgurmuş'a selam götürmesini, duada bulunmasını rica eder.

Odgurmuş'a gider. Gaflete daldığını, ömrü boşa geçirdiğini, hayatın tükenmek üzere olduğunu, neler yapması gerektiğini sorar. Odgurmuş ona, devlet işlerini bırakmamasını, halkın kendisine dua edeceğini anlatır ve "başkalarına faydası dokunan kişi insanların efendisidir" diye öğütte bulunur. Sonra doğruluktan ve insanlığa karşı insanlık gösterilmesinden bahseder. Geçmişine bakmasını, hükümdar sayesinde nerelere geldiğini hatırlatır. Vefalı olup hükümdarın hizmetinde bulunmasını ister. Ögdülmiş sıkıntıdan kurtulur, dua dileği ile ondan ayrılarak hükümdarın yanına gelir.

Hükümdara kardeşinin kendilerine dua ettiğini söyler; hükümdar da ondan kalkıp memleket işlerini düzene koymasını ister. Zalimleri uzaklaştırmak ve insanlara iyilik yapmak gerektiğini anlatır. Gönlü Allah'a bağlayarak bu şekilde çalışmayı, uyanık olmayı ve halkın huzura kavuşmasını arzu eder.

Günler geçmiş, Odgurmuş hastalanmış ve Ögdülmiş'i çağırmıştır. Haberi getiren kişi, Odgurmuş'ın ağır hasta olduğunu bildirir. Ögdülmiş acele ile yetişir; konuşurlar. Odgurmuş gördüğü rüyayı anlatır. Ögdülmiş tabir eder, ancak Odgurmuş başka bir yorumda bulunur ve ölümünün yaklaştığını anlatır. Ögdülmiş'e öğüt verir. Ögdülmiş kalkar, Odgurmuş'ı kucaklar, öpüp ağlar; üzüntülü bir şekilde evine gider. Oradan hükümdarın yanına varır. Hükümdar Odgurmuş'ın durumunu sorunca, Ögdülmiş onun hastalığından bahs eder.

Ögdülmiş huzurdan çıkınca, üzüntü ve endişesi artar. Tekrar Odgurmuş'a gitmek ister. Bu defa onu karşılayan mürit Kumaru olmuş ve Odgurmuş'un ölüm haberini vermiştir. Ayrıca Kumaru başsağlığı dileğinde bulunur. Ögdülmiş yas tutar. Hükümdarın haberi olur; kalkıp saraydan Ögdülmiş'in evine gelir. Taziyede bulunur. Kardeşinden kendisine bir çanak ve bir değnek hatıra olarak kalmıştır. Değneği hükümdara verir, çanağı kendisi alır. Bunlar Odgurmuş'ı hatırlamaya vesile olacaktır. Fakat değnek çobanın elinde olup sürüsünü onunla güder. Onlar da Odgurmuş'ın geldiği noktaya gelirler. Ancak üzerlerindeki mesuliyet, işlerini eksiksiz yapmalarına sebep olur. Dünya düzene girer, ülkede

bereket fazlalaşır, insanlar mesuttur. Adları hep iyilikle, hayır dua ile anılır. Bundan sonra şair yeniden öğütte bulunur. Gençliğini boşa geçirdiğini, bir daha onu elde edemeyeceğini pişmanlıkla anlatır. Sonra da zamanenin bozukluğundan bahseder ve kendine nasihat ederek eserini bitirir.

*Kutadgu Bilig*'in şahısları: *Kutadgu Bilig*'te aslî ve talî şahıslar vardır. Aslî şahıslar Ay Toldı, Kün Togdı, Ögdülmiş ve Odgurmuş'tır. Tali şahıslar ise bunlar arasındaki ilgiyi sağlayan kişilerdir. Aslî şahıslar eser boyu yürüdükleri halde, talî şahıslar işleri bitince ortadan kaybolurlar. Ay Toldı ile Kün Togdı arasında irtibat kuran Küsemış, yine Ay Toldı ile Kün Togdı'nın görüşmesini sağlayan hacip, nihayet eserin sonundaki, mürit öğrenci Kumaru ve hizmetçi talî şahıslar olarak görülürler. Bunlar yukarıda da belirtildiği gibi işleri bitince, bir daha ortaya çıkmayan kişilerdir.

*Kutadgu Bilig*'te aslî şahısların her biri bir makamı temsil eder. Bunlardan Kün Togdı hükümdardır, adaleti ve doğruluğu temsil eden budur. Hizmetin, bilginin ve öğüdün âşıkıdır. Odgurmuş'un peşinde onun için koşturmuştur. Ay Toldı devlettir, kuttur, saadettir, vezirdir. Ay Toldı'nın ölümünden sonra ortaya çıkan, hükümdarın elinde ve yanında yetişen Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş babasının yerine geçmiştir. Ögdülmiş; "akıl sâhibi, her hâli ile yol gösterici, her hâlinde övülen, akılla iş yapan, büyük kılavuz" anlamlarına gelmektedir. Ögdülmiş her şeye küçüklükten başlamıştır. Görerek, tecrübe ederek hayatı yaşar ve ona göre konuşur. Sonra bütün devlet işlerini çekip çeviren kişi olup akıl yerine konmuştur. Bu bakımdan o, babasının yerini tutmuştur ve vezir durumundadır. Yalnız hükümdara değil, yerine göre Odgurmuş'a da öğütler verir ve yol gösterir. Aslında vezir *Kenzü'l-Küberâ*'da çadırın direğidir. Devlet ise çadırıdır. Çadır direk sayesinde kurulur ve vezir olmadan devlet işleri yürümez. Odgurmuş da akıbeti, kanaati temsil eden kişidir. Odgurmuş, anlam olarak, "uyanmış, gönlü uyanık, kalp gözü açık, gönlünü Tanrı'ya vermiş kişi" manalarına gelmektedir. Yusuf bu kişilerden Ay Toldı ile oğlu Ögdülmiş'i kendi şahsında toplar. Hükümdara söyleyeceklerini bunların ağzından söyler. Aslında bütün bunlar Yusuf'un aklından doğan ve gönlünden fişkıran öğütlerdir. Hepsini aynı yöne giderler. Bu durum Odgurmuş'ta bile görülür. Devletin bekası, insanlara hizmet etmek ve faydalı olmak, hep doğru ve vefalı olmak, akıl ve bilgi çerçevesinde hareket etmek, en başta gelen gayelerdir. Ancak Yusuf, eserini daha çekici hâle getirmek için fikirlerini, ortaya çıkardığı şahıslar vasıtası ile açıklar. Hatta mektuba mektupla cevap verir. Ancak hükümdar olsun, Odgurmuş olsun bu mektupları Ögdülmiş'in isteği üzerine yazarlar. Çünkü iki şahıs arasında irtibat kuran kişi Ögdülmiş'tir. Zaten eserde şahıslar yeri geldikçe ve zamanında ortaya çıkarlar. Böylece konu

genişler ve okuyucunun merakı artar. Bu da eserde akıcılığı, okuyucuda bir isteği uyandırır.

Hükümdara yol göstermek, akıl vermek yalnız Ay Toldı ile Ögdülmiş'e düşmez. Odgurmış da bunlardandır. Ancak hükümdar da bilgedir. Yeri geldikçe o da eserdeki bu şahıslara hikmetler söyler, ders verir. Yalnız bunlar içinde Odgurmış'ın yeri başkadır. O akıbeti, ölümü hatırlatır. Onun ölümünden sonra da hükümdar ve Ögdülmiş'in endişe duymaları, ölümün gerçek yüzü ile karşılaşmaları sebebiyledir.

Kısaca söylemek gerekirse, Yusuf her şahsı eserinde yerli yerince koymuş ve kendi fikirlerini bunların ağzından manalar hazinesi ve hikmetler şeklinde söyletmiştir. Yalnız burada şunu da belirtmeliyiz. Yusuf için örnek bir hükümdar da vardır. Bu hükümdar Tavgaç Bugra Hasan Han'ın babası Arslan Han Süleyman olabilir. Tarihî kaynaklar ve araştırmacılar bu hükümdar için şunları yazmışlardır: *Han (Arslan Han Süleyman)'a itaat eden Basmil ve Çomullar, anlaşmayı bozarak Doğu Türk Hakanlığı'na karşı harekete geçmeye hazırlandılar. Her taraftan asker topladılar. Ancak, Basmil ve Çomullar bu kez bizzat, gazilerin de desteğini alan Han (Arslan Han Süleyman) tarafından yenilgiye uğratıldılar. .... Arslan Han Süleymân'ın hâkim olduğu Balasagun, Kâşgar ve Hoten şehirleri her türlü bilim ve fen ile meşgul olan bilim adamlarının toplandığı cazibe alanlarındandı. Bunun sebepleri arasında Arslan Han Süleymân'ın bilim adamlarına duyduğu saygı, onlara gösterdiği alaka ve verdiği hediyelerin yanı sıra, hiç içki içmemek gibi dindar hakan portresini canlandırması sayılabilir. Dindar hakan portresi ve uyguladığı politikalar, Batı Türk Hakanlığı'na muhalif ulema için bilhassa Kâşgar'ı önemli bir sığınak hâline getirdiği gibi, çevre bölgelerde yaşayan ve henüz Müslüman olmayan Türk boyları arasında İslamiyet'in hızla yayılmasında önemli bir rol oynadı. Nitekim, İbnü'-Esîr'in rivayetine göre, yaz mevsimini Bulgar ülkesinde kışı da Balasagun'da geçiren, Balasagun ve Kâşgar taraflarında ise yağmacılık yapmakta olan henüz Müslüman olmayan on bin çadır halkı Safer 415/1043-1044 tarihinde Müslüman olmuştu. Hayvancılıkla geçindiği bilinen bu çadır halkı, bu yılda, yirmi bin baş koyun keserek kurban bayramını geçirmişlerdi. Temel sorunları hayvanlarını otlatacak yurtlar bulmak olan bu yeni Müslüman Türk boyları biner çadır halkı hâlinde ülke topraklarına dağıtılarak iskân edildiler. Zira, Müslüman olmaları ile, artık, onların bir araya gelmesini gerektirecek bir güvenlik sorunu kalmamıştı.*

438/1046-1047 yılına gelindiğinde ise Tibet tarafından gelen sayılamayacak kadar kalabalık bir Türk grubu Doğu Türkistan Hakanlığı topraklarına yerleştiler. Arslan Han Süleyman, onları gayet iyi karşıladı. Zira, onların amacı savaşmak değil, yerleşebilecekleri bir yurt bulmak idi. Nitekim,

*bu kalabalık Türk grubu, Arslan Han Süleyman'a elçiler göndererek kendilerine karşı iyi davranmasından dolayı ona, teşekkürlerini bildirdiler. Arslan Han Süleyman da onları İslam'a davet etti. Bu, kabul edilmemesine rağmen aralarında her hangi bir savaş vuku bulmadı.*<sup>71</sup>

Bu durumda Arslan Han Süleyman'ın ilme ve âlimlere verdiği değer, dinî toleransı ve gayreti, gaza ruhu, içki içmemesi, İslâmiyet için çalışması gibi örnek kişiliği ile karşılaşırız. Hâl böyle olunca Yusuf Has Hacib'in örnek hükümdar tipi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak Yusuf bu örnek kişiliğe kendinden de çok şeyler eklemiştir. Bu durumda Yusuf *Kutadgu Bilig*'te idealize edilmiş bir hayatı anlatırken Arslan Süleyman Han'ın şahsiyetine de yer verir. Zaten şairin ömrünün büyük bir kısmı bu hükümdarla aynı zamana rastlar. O eserini yazdığı zaman Hasan Han yeni hükümdar olmuş ve bu eseri hazır bulmuştur.<sup>72</sup>

*Kutadgu Bilig*, aruz vezni ile yazılmıştır. Türk edebiyatında *Dîvânü Lüğati't-Türk*'te bulunan yazılış tarihleri belli olmayan aruz ölçüsü ile yazılan şiirler hariç tutulursa, aruz ile yazılan ilk eser budur. Yusuf geniş bilgisi ve seçkin zevki sayesinde aruzu Türkçeye başarı ile tatbik etmiştir. Bunda Türk şivelerinin, devri için düşünülürse, ağızların da rolü olmuştur. Çünkü Yusuf her ne kadar Kâşgar Türkçesini kullansa da, dilin vezinle bağdaşması için başta Oğuz şivesi olmak üzere diğer ağızlardan da kelime ve ekler alarak faydalanma yoluna gitmiştir. Bu bir bakıma bütün Türk şivelerini göz önünde bulundurursak, dilde birlik fikrini de beraberinde getirmiştir. Yusuf'un hizmeti bu açıdan da önemlidir. Kanaatimize göre bugün özlediğimiz bu birliğin ilk temsilcisi olmak şerefi de yine Yusuf Has Hacib'e aittir. Eserin vezni; Firdevsi'nin (ö. 1020) *Şehnâme*'sinde kullandığı gibi, (*fe'ülün / fe'ülün / fe'ülün fe'ül*)'dür ve bu vezin, Türk edebiyatında görülen on birli hece ölçüsüne denk düşmektedir. Bu itibarla millî zevkin de yansıması olmuştur. Bunun yanında eserin sonundaki "Yiğitlikke Açıp Avuçkalığın Ayur" ve "Ödleğ Artakın Dostlar Cefasın Ayur" adlı kasideler (*fe'ülün / fe'ülün / fe'ülün / fe'ülün*) vezni ile yazılmıştır. Bundan da biz şairin, iki vezinde de olsa, aruzu ne derece ustalıkla uyguladığını görmekte gecikmeyiz.

Yine *Kutadgu Bilig* Türk edebiyatının ilk mesnevisidir. Eser mesnevi nazım şekli ile yazılmıştır. Böylece her beytin kendi arasında kafiyeli olduğu görülür. Yusuf İslâmî devre girerken Türk milletine ve insanlığa 6645 beyitlik büyük ve başarılı bir eser bırakmıştır. Onun Türkçeye dile ve söze büyük değer verdiği görülür. Bu itibarla Türkçeyi başarılı şekilde kullanır. Eserin kafiye

<sup>71</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 394-395.

<sup>72</sup> Ömer Soner Hunkan; age., s. 399-400.

yapısı sağlamdır. O eski Türk şiirinden gelen ön kafiyeye de yer verir. Bunların yanında şiirde ahengi sağlamak için ünsüz kardeşlenmesinden yani aliterasyonlardan da faydalanır. Gerçekten bu durum Yusuf'un başvurduğu bir husustur. Ayrıca tekrarlar da vardır. Şairin millî nazım şekline meyli de görülür. Bu itibarla Yusuf, eserinde dörtlülere yer verir. Bu durum daha sonra Anadolu'da gelişerek devam eden Türk edebiyatı verimlerinden olan mesnevilere de örnek olacaktır. Bunu ilk olarak Ahmet Fakih'in *Kitabu Evsafı Mesacidi's-Şerife* adlı eserinde görürüz.<sup>73</sup> Ancak sonradan yazılan bazı mesnevilerde dörtlülükler değil, gazeller görülecektir. Gerçekten Türk mesnevi edebiyatına bakılınca, monotonluğu gidermek için belirli bölümlerin sonunda gazellere yer verilmiştir. Bunun asıl kaynağının ve ilk örneğinin, dörtlülük şeklinde de yazılsa, *Kutadgu Bilig* olduğunu belirtmek gerekir.

Yusuf yine Türk edebiyatında ilk defa kaside nazım şeklinde şiir yazan şairdir. *Kutadgu Bilig*'in sonunda yer alan, gençliğine üzülen ihtiyarlığını anlatması, zamanenin bozukluğu ve dostların eziyeti, bir de şairin kendi kendine verdiği öğüt ile ilgili manzumeler kaside nazım şekli ile yazılmıştır.

*Kutadgu Bilig* siyasetnâme türünde yazılmıştır. Ancak İslâmî Türk edebiyatının başında yer alması ve ilk eser olması açısından Yusuf'un eseri bazı edebî türlere öncülük etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi şekil bakımından ilk mesnevi olması, ilk kaside ve ilk aruz veznine yer vermesi yanında, muhteva açısından da ilk edebî türlere yer veren eser yine *Kutadgu Bilig* olmuştur. Tevhid, naat, vasiyetnâme, yaşnâme, münazara yanında mektup türünün Türk edebiyatında ilk örnekleri bu eserde yer almıştır. Hatta eserde bir tiyatro havası da vardır. Ancak bu tür önceden, keşf edilemediği için, edebiyatımızda batı tesiri ile yüzyıllar sonra XIX. asırda gelecektir. Bir başka açıdan bakarsak, eserin manzum büyük bir roman yapısında olduğunu da söyleyebiliriz. Tanpınar Edebiyat tarihinde, şiir dilimizin, etrafında döneceği ve teşekkül edeceği mihverin başlangıcıdır, der. Mehmet Kaplan ise, Fuad Küprülü ve A. Bombacı'nin eserle ilgili fikirlerine yer verir.<sup>74</sup> Reşid Rahmeti Bey de; "Türk cemiyetinin teşkilatı bakımından olduğu gibi, fikir hayatı bakımından da çok mühim bir devrin aynası olan *Kutadgu Bilig*'ten, Türklük bilgisi sahasına bir çok yeni noktaların eklenmesi husunda, istifade edileceğinden hiç şüphe etmiyorum. Yusuf Has Hacib'in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka, Türk ictimaiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak bir çok parıltılar bulacaklardır. Bu eser Türklerin bilhassa bugün mensup buldukları kültür muhitine giriş devrini içine alan bir zamanda yazılmış olduğundan, onların dünya görüşünü, kıymet hükümlerini ve

<sup>73</sup> Amil Çelebioğlu: *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi (XV.yy.'a kadar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999, s. 34.

<sup>74</sup> Mehmet Kaplan; *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976, s. 141.

karşılaştıkları meselelerin hal tarzını ortaya koymak hususunda faydalı olabileceği gibi, temasta buldukları kavimler bakımından da istifadeli olacaktır.

Eserin içine girip, zevkine varacak kadar sabır ve sebat edenler, şüphesiz, *Kutadgu Bilig*'i, yalnız yazıldığı devir içinde değil, bugünkü şartlar içinde de seveceklerdir. Yusuf Has Hacib'in beşerî meseleleri ele alış tarzı ve bunu yaparken gösterdiği samimilik hâlâ gönüllere hitap etmekte ve insanı düşündürmektedir. Bir çok eksiklikler arasında dolaşıp, yokları var etmek peşinde koşanların düşünmeğe, bir an için kendileri ile başbaşa kalmağa ihtiyaçları vardır. 900. yılına yaklaşmakta olan (*bugün için 940*), Yusuf bu uzun tecrübesi ile bu hususta en iyi arkadaşlık edebilecek hayatiyet taşıyan bir şahsiyettir.

Bugün bir çok içtimai meselelerin ele alınış şekillerinden endişe edenler, aynı meselelerin bin yıl önce ne şekilde halledilmiş olduğunu ibretle görüp, onda bir çok düşündürücü ve teşvik edici fikirler bulacaklardır. Eserin bilhassa gençliğe faydalı olması, şairin başlıca arzusudur. Büyük eserler, insanların gönlüne hitaba devam ettikçe, büyüklüklerini muhafaza ederler.”<sup>75</sup>

Biz Rahmeti Bey'in fikrinden hareketle eserde yeni şeyler aranması taraftarıyız. Her ne kadar eser sahnesiz bir manzum tiyatro görünümünde ise de, sahneyi bir tarafa bırakırsak, *Kutadgu Bilig*, kurgusu itibariyle gerçekçi bir roman olarak da karşımıza çıkar. XVIII. Yüzyıl ve daha sonrasında yönlerini batıya dönenlerin ve pek çok edebî türü batı edebiyatlarına mal edenlerin, roman ve hikâye türünde de yönlerini kendi edebî verimlerimize çevirmeleri gerekir. Bu açıdan bakınca Yusuf Has Hacib'in Türkçede ilk manzum roman yazarı olduğunu bile söylemek mümkündür. Hatta o, eserdeki mektupları göz önünde bulundurursak, 940 sene ötesinden, meşhur romancımız Halide Edib'e bile handeler gönderir.

Yine ilk rüya ve rüya tabiri de *Kutadgu Bilig*'te görülür. Ayrıca devrin bozukluğundan ve dostların eziyetlerinden yakınma da bir nevi “şikâyetnâme”dir. Ölü için ilk taziyetnâme de bu eserde yer almıştır. Eser atasözlerine yer vermesi ile de dikkat çeker. Ayrıca görgü kuralları bakımından ele alınırsa eserin bir adabımuâşeret yönü de vardır. Yusuf tarafından yazılmasalar bile, bu eser için biri nesir biri manzum olmak üzere, yazılan iki önsöz, ilk tanıtım yazıları olarak, edebiyatımızda *Kutadgu Bilig*'te yer alır.

<sup>75</sup> Reşid Rahmeti Arat; *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II, Çeviri*, Ankara 1974, Önsöz s. VIII-IX.



Bütün bu türler *Kutadgu Bilig*'in İslâmî Türk edebiyatında ilk eser olması sebebi ile ortaya çıkan edebî verimlerdir. Zaten siyasetnâme olarak *Kutadgu Bilig* Türk edebiyatının ilk ve en geniş eseridir. Bu türde ikinci bir eser 1401 tarihinde, üç asır sonra Şeyhoğlu Mustafa tarafından yazılacaktır.<sup>76</sup> Ancak Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-Küberâ*'sı ve daha sonraki zamanlarda yazılan siyasetnâmeler *Kutadgu Bilig* gibi büyük eser vasfını taşımayacaktır. Yusuf'un eseri bu açıdan her devre ışık tutan, öğüt veren, çeşitli edebî türleri barındıran ilk ve en önemli eser olarak anılacak ve ellerden düşmeyecektir. O Türk'ün büyük nasihatidir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Yusuf Has Hacib'in tesiri daha sonraki yüzyıllarda başta Âşık Paşa olmak üzere, Mevlâna'da, Gülşehri'de, Yunus'ta, Fuzûlî'de ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'da görülecektir. Böylece Yusuf'un sözleri daha sonraki Türk edebiyatında hayat bulmuş ve gönüllerden gönüllere akarak, dillerde söylenegelmiştir.

Ayrıca *Kutadgu Bilig*'e ait beyitler halk tarafından üstün tutulmuştur. Saraycık'ta yapılan kazılarda bulunan bir testinin üzerinde yer alan bir atasözünü Yusuf, *Kutadgu Bilig* adlı eserine de almıştır. Bundan başka olarak Ankara'da bulunan bir mecmuada da *Kutadgu Bilig*'e ait beyitlere yer verilmiştir.<sup>77</sup>

*Kutadgu Bilig*'in şimdilik bilinen üç nüshası vardır. Bunlardan ilki ve en sıhhsizisi Herat nüshası olup Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bu nüsha ilk ele geçen nüshadır. Böyle olmasına rağmen dikkatsiz bir müstensih tarafından yazılmıştır. Bir müsvedde gibidir. Bu nüshada bir çok beyit ve mısraların yerleri değişik yazılmıştır. Farkına varılınca düzeltmeler yapılmış, fazla yazılan beyit ve mısraların üzerleri çizilmiştir. Herat nüshasının bazı yaprakları da kopup kaybolmuştur. Bu nüsha, Arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan kopya edilmiştir. Dolayısı ile Herat nüshasında görülen bazı düzensizlikler ve eksiklikler bu nüshadan kaynaklanmış olabilir. Müstensih Arap harfli nüshayı okuyup Uygur harflerine çevirirken bazı yanlışlıklar yaptığı gibi, kimi ünlü ve ünsüzlerin okunmasında da kendi söyleyişini ön planda tutmuştur. 843/1439 yılının Muharrem ayı sonlarında yazılan Herat nüshası ilk ele geçen yazma olması dolayısı ile bilimsel çalışmalarda olumsuz bir rol oynamıştır. Yazmanın sonunda yer alan bir kasideye göre müstensihinin Hasan Kara Sail Şems olması ihtimal dahilindedir. Bu nüsha Anadolu'ya önce Tokat'a, daha sonra 879/1474 tarihinde İstanbul'a getirilmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında tarihçi Hammer tarafından Viyana'ya götürülen bu nüsha şimdi Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir.

<sup>76</sup> Kemal Yavuz; *Şeyhoğlu Mustafa Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.

<sup>77</sup> Reşid Rahmeti Arat; *Kutadgu Bilig I*, s. XXXIX-XL.

Fergana nüshası; nerede, ne zaman, kimin tarafından, kim için yazıldığı bilinmeyen bu nüshanın baş ve son kısımları eksiktir. Böyle olmasına rağmen *Kutadgu Bilig*'in ele geçen nüshaları arasında en önemlisidir. Bu nüshada Herat ve Mısır nüshasında yer alan manzum mukaddime, ön söz yoktur. İlk önce Katanov'un asistanı Zeki Velidi (Togan) tarafından 1913 yılında bulunan bu nüsha, sonradan kaybolmuş ve 1925 yılında Özbek bilgini Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Bugün Taşkent'tedir.

Mısır nüshası; itina ile yazılmış bir nüshadır. Eser yazıldıktan sonra karşılaştırılmış eksik kelime ve beyitler yazılmıştır. Bazı kısımları kaybolmasına rağmen önemli olan bu nüsha, devadarlığa kadar yükselen, Halep ve Trablus naipliğinde bulunan sonra Mısır başkumandanı olan Aydemir (776/1374) adına yazılmıştır. Bu yazma şimdi Mısır Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüsha ile Fergana nüshası, Herat nüshasından farklı olarak, Arap harfleri ile yazılmışlardır.

#### BİBLİYOGRAFYA

- ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1947.
- \_\_\_\_\_, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974.
- \_\_\_\_\_, *Kutadgu Bilig İndeks* (haz. Kemal Eraslan, Osman Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979.
- \_\_\_\_\_, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965.
- ARSLAN, Mahmut, "Kutadgu Bilig Üzerinde Sosyolojik Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi 3. dizi- sy.3*, İstanbul 1992.
- ATALAY, Besim; *Divanî Lîgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, IV, Türk Dil Kurumu Yayınları: 524, Ankara, 1986.
- BOMBACI, Alessio, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.
- \_\_\_\_\_, *Histoire de la Littérature Turque*, Paris 1968.
- CAFEROĞLU Ahmet, *Türk Dili Tarihi II*, 2. baskı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, *Türk Edebiyatında Yaşnâmeler*, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1998.
- \_\_\_\_\_, *Türk Edebiyatında Mesnevi (XV.yy'a kadar)* Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 1000 Temel Eser, İstanbul 1970.
- ERZURUMLU İbrahim Hakkı, *Marifet-name*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1330.
- HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı, Karahanlılar (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul 2007.
- İNAN, Abdulkadir, "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar"; *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Cilt, Ankara 1991.
- KAÇALIN, Mustafa S., "Dîvânü Lugâti't-Türk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9. cilt, İstanbul 1994.
- KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976.
- KARAHAN, Abdulkadir, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- KÖPRÜLÜZÂDE Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926.
- \_\_\_\_\_, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. baskı, Ankara 1976.
- KÖYMEN, M. Altay, *Nizamîl-Mülk, Siyaset-nâme*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- LEVEND, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyat Tarihi I*, cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1973.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- ÖZÖNDER, Sema Barutçu, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- PRİTSAK, Omeljan, "Mahmud Kâşgarî Kimdir"?, *Türkiyat Mecmuası*, cilt: X, İstanbul 1953.
- SIHİMİN, Geng, "Budist Uygur Edebiyatı" (Çev. Banu Bektaş-Meral Delikara), *Türkler*, c.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Sofuoğlu, M. Cemal, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V*, İzmir 1989.
- TANPINAR, A. Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976.
- Tarlan, A. Nihad, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, 4. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Tekin, Talat, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Tezcan, Semih, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, sayı 178, c. XLV/2, Ankara Nisan 1981.
- Timurtaş, Faruk, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1980.
- \_\_\_\_\_; *Klasik ve Eski Osmanlı Türkçesi Metinleri II*, İstanbul 1974.
- Türkeş-Günay, Umay, "Türk Kültürünün Değerlendirilmesi İle İlgili Bir Öneri ve Kültür Değiştirme Alanında Önemli Bir Örnek: KUTADGU BİLİG", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Yavuz, Kemal, *Kenzî'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

\_\_\_\_\_, "Türk Edebiyatında Mesnevi'den İlk Tercüme Hikâyeler ve Bazı Dikkatler, Uluslararası Mevlâna Bilgi Şöleni 15-17 Aralık 2000", *Bildiriler*, Ankara 2000.

\_\_\_\_\_, *Âşık Paşa Garib-nâme* cilt: I, II, III, IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000.

\_\_\_\_\_, *Gülşehri'nin Mantuku't-Tayr'ı*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Ankara 2007.

\_\_\_\_\_, *Muînî'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si*, Mesnevî Tercüme ve Şerhi, cilt I-II, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 2, Konya 2007.